

Հարգելի՛ ընթերցող,

Արցախի Երիտասարդ Գիտնականների և Մասնագետների Միավորման (ԱԵԳՄՄ) նախագիծ հանդիսացող **Արցախի Էլեկտրոնային Գրադարանի** կայքում տեղադրվում են Արցախի վերաբերյալ գիտավերլուծական, ճանաչողական և գեղարվեստական նյութեր՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով: Նյութերը կարող եք ներբեռնել ԱՆՎՃԱՐ:

Էլեկտրոնային գրադարանի նյութերն այլ կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ ԱԵԳՄՄ-ի թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

Շնորհակալություն ենք հայտնում բոլոր հեղինակներին և հրատարակիչներին՝ աշխատանքների էլեկտրոնային տարբերակները կայքում տեղադրելու թույլտվության համար:

Уважаемый читатель!

На сайте **Электронной библиотеки Арцаха**, являющейся проектом **Объединения Молодых Учёных и Специалистов Арцаха (ОМУСА)**, размещаются научно-аналитические, познавательные и художественные материалы об Арцахе на армянском, русском и английском языках. Материалы можете скачать БЕСПЛАТНО.

Для того, чтобы размещать любой материал Электронной библиотеки на другом сайте, вы должны сначала получить разрешение ОМУСА и указать необходимые данные.

Мы благодарим всех авторов и издателей за разрешение размещать электронные версии своих работ на этом сайте.

Dear reader,

The Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA) presents its project - **Artsakh E-Library** website, where you can find and download for FREE scientific and research, cognitive and literary materials on Artsakh in Armenian, Russian and English languages.

If re-using any material from our site you have first to get the UYSSA approval and specify the required data.

We thank all the authors and publishers for giving permission to place the electronic versions of their works on this website.

Մեր տվյալները – Наши контакты - Our contacts

Site: <http://artsakhib.am/>

E-mail: info@artsakhib.am

Facebook: <https://www.facebook.com/www.artsakhib.am/>

ВКонтакте: <https://vk.com/artsakhiblibrary>

Twitter: <https://twitter.com/ArtsakhELibrary>

ՇԱՀԵՆ ՄԿՐՏՅԱՆ

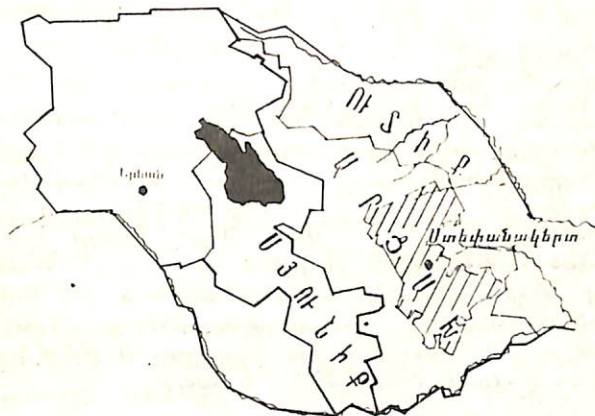
ՄՅՅԻՆ

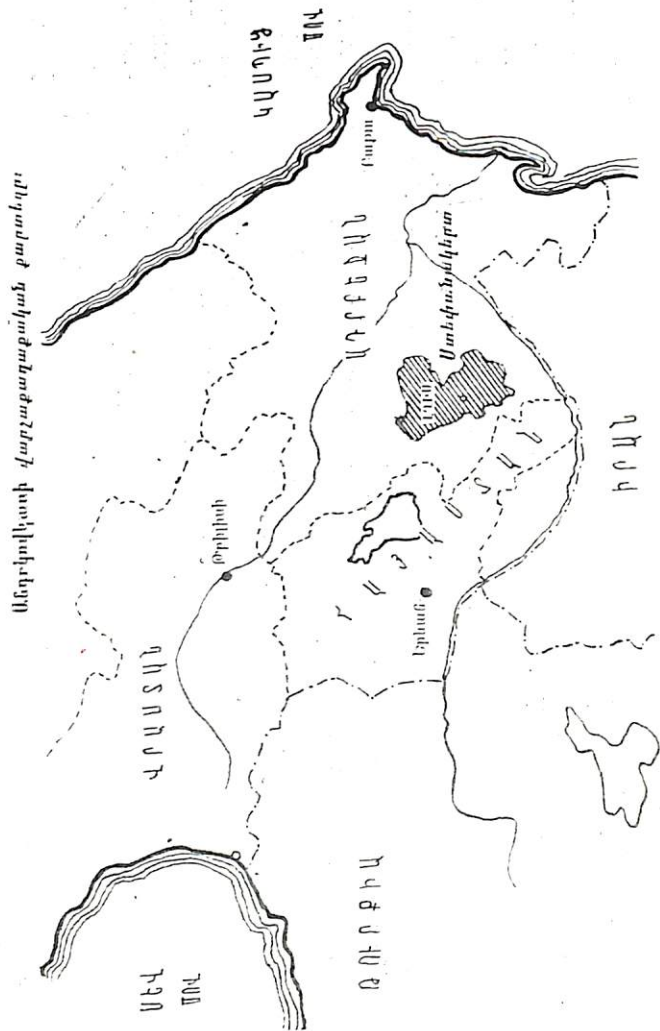
ՇԱՀԵՆ ՄԿՐՏՉՅԱՆ

ԱՐՅԱԽ

ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ

«ԴԻԶԱԿ», Երևան, 1991 թ.

Մասնագետ խմբագիրներ՝
 ՀՀ ԳԱ ակադեմիկոս Բ. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ,
 Արվեստագիտության դոկտոր-պրոֆեսոր
 Հ. ՀԱԿՈՐՅԱՆ

ՄԿՐՏԶՅԱՆ Շ.

Արցախ, եր., «Արցախական», 1991, 112 էջ:

Շ. Մկրտչյանը գիտական աշխարհին հայտնի է Լեռնային Ղարաբաղի պատմաճարտարապետական հուշարձանների մասին մի շարք արժեքավոր ուսումնասիրություններով:

Սույն գրքույկը համառոտ ներկայացնում է Արցախի պատմական ու մշակութային զարգացման ճանապարհը՝ որպես հայ ժողովրդի հազարամյա պոչատեման անբաժան մասը, երկրամասի կյանքի հին ու նոր իրադարձությունները, ողբերգականն ու հերոսականը, նաև՝ նրան պարտադրված վերջին յոթանասունամյակի անմարդկային ճակատագիրը:

4900000000
 Մ 701(01)85 ISBN 5-540,01 468-5

© Շ. Մկրտչյան, 1991

Եվիրվում է Արցախի ազատագրման համար զոհված հայրենակիցներին պայծառ հիշատակին:

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հին և միջնադարյան Հայաստանի տաաներորդ անհանգր՝ պատմական Արցախը, որ տարբեր դարաշրջաններում կոչվել է նաև **Փոքր Սյունիք, Խաչեն, Ղարաբաղ**, ֆիզիկաաշխարհագրական առումով ավելի լայն հասկացություն է, քան **Լեռնային Ղարաբաղը**: Արցախն, անշուշտ, ավելի ընդարձակ էր և զբաղեցնում էր **Փոքր Կովկասի** հարավարևելյան ամբողջ տարածքը, իր մեջ ընդգրկելով Մուխանք-Մուղանի դաշտավայրի զգալի մասը: Նրա սահմաններն արևմուտքից ձգվում էին Սևանա լճի արևելյան ափով, հարավ-արևմուտքից՝ Աղվանո (Հազարի) գետով, հարավից՝ Երասխի (Արաքսի) հովտով մինչև Մուխանքի տափաստանը, իսկ հյուսիս-արևելքից սահմանակից էր հայկական Ուտիք¹ անհանգին:

Handwritten note: Պ՝ = 6320

¹ Ուտիքը ըստ VII դ. հայոց «Աշխարհացույցի» Մեծ Հայքի 12-րդ նահանգն էր, ուներ ութ գավառ, գտնվում էր Արաքս գետից արևմուտք, Արցախի և Կուր գետի միջև: Նրա գավառներն էին Արան-Ռոտ, Տրի, Ռոտ-Պարսյան, Աղուն, Տուս, Քուսակ (Տաուշ), Գարդման, Շակաշեն և Ուտի-Ապանճակ:

Mesrop Mashaykhi Library
 № 10787
 07 11 2018 P.

Վարչատարածքային առումով Արցախը բաժանված է եղել 12 (իսկ որոշ ժամանակներում՝ 14) գավառի՝ շրջանի: Ահա դրանք. Մյուս Հաբանդ (Սիսական-ի-Ռստակ), Հարճլանք-Վարդանակերտ, Մուխանք, Պարզկանք, Պիանք, Մեծ Իրանք կամ Մեծ Առանք, Վայկունիք կամ Ծառ, Բերդաձոր, Կողթ, Փառնես, Բուստի և Մեծ Կվենք:

Լեռնաշղթաներն ու լեռնաբազուկներն իրարից բաժանվում են անդնդախոր, գեղատեսիլ հովիտներով, արևմուտքից դեպի արևելք, հյուսիսից հարավ հոսող 140-ից ավելի գետերով ու գետակներով, որոնք թափվում են Կուր և Արաքս գետերը:

Լեռնային Արցախը հարուստ է հանքային հանածոներով և բուժիչ ջրերով: Հայտնի են գունավոր մետաղների (աչո թվում նաև ոսկի, արծաթ), երկաթի, պիրիտի, գրանիտի, մարմարի, տուֆի, վիմաքարի, իսլանդական շպատի, հանքային գետերի, քարածխի հանքավայրերը:

Արցախի կլիման ընդհանուր առմամբ մեղմ է, թեպետ մեծ բարձրություններում և ցածրադիր հարթություններում այն խիստ փոփոխական է: Այսպես, եթե տարեկան միջին ջերմաստիճանը կազմում է 18,3 աստիճան, ամենացուրտ ամսին՝ հունվարին՝ 1,1, ամենատաք ամսին՝ հուլիսին՝ 25,2 աստիճան, ապա լեռնային և տափաստանային գոտիներում համապատասխանաբար՝ —2,3, 2,4 (հունվար), 19,6, 33,4 (հուլիս) աստիճան է:

Տարեկան միջին տեղումների քանակը կազմում է 568 մմ:

Ամբողջ տարածքի 40 տոկոսը զբաղեցնում են անտառները, որոնց բնորոշ է ծառատեսակների բազմազանությունը: Բուսատեսակներից շատերը պարունակում են սննդային, եթերածիրային, ներկերի, վիտամինային ու դեղամիջոցային բաղադրություններ և ունեն լայն կիրառություն:

«Ղարաբաղի բուսական աշխարհի վերլուծությունն ստիպում է մտածել,— գրել է բուսաբան Վ. Ա. Պետրովը,— որ սկզբնական շրջանում մարդն այստեղ ընդհարվել է անտառների համատարած զանգվածների հետ: Սննդային կիրառություն ունեցող վայրի բուսատեսակների օգտագործումն առաջացել է ոչ միայն տնտեսական, այլև բնապատմական պայմանների դրդումով»²: Այդ պատճառով էլ պատմական աղբյուրներում Արցախը հաճախ է հիշվում «Մայրաստանիկ Արձախ», «թանձրախիտ մայրիսն Արձախոյ» և այլն:

Լեռնոտ երկրամասի բնակլիմայական վիճակը՝ վայրի պտուղներով հարուստ անտառները, հացազգի ու թիթեռնազգի քաղցրահամ խոտածածկը նպաստավոր պայման են հանդիսացել կենդանական աշխարհի տեսակների բազմազանության համար:

Հնագույն ժամանակներից Արցախ-Ղարաբաղի բնակչությունը զբաղվում է երկրագործությամբ,

² В. Петров, Этноботаника Нагорного Карабаха, Баку, 1940, с. 17.

անասնապահությամբ և շերամապահությամբ: Ամբողջ արևելքում հայտնի էին Արցախում բուծվող ձիերը, որոնք աչքի էին ընկնում դիմացկունությամբ և արագավազությամբ:

Այժմյան **Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը (ԼՂԻՄ)** զբաղեցնում է պատմական Արցախի միայն հարավային հատվածը, մոտավորապես նրա 1/3 մասը: Նրա տարածքի հյուսիս-արևմտյան երկայնքով ձգվում է Ղարաբաղի լեռնաշղթան, որից դեպի արևելք ճյուղավորվում են մի շարք լեռնաբազուկներ: Վերջիններս, մարզի արևելյան սահմաններում ցածրանալով, միանում են Ղարաբաղի կամ Մուղանի (հին Մուխանքի) տափաստանի հետ: Մարզի տարածքը հյուսիսից հարում է Մոով լեռնաշղթային, որի ամենաբարձր գագաթը գտնվում է ծովի մակերևույթից 3724 մ բարձրության վրա:

Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի տարածքը 4388 քառակուսի կիլոմետր է, բնակչությունը (1989-ի համամիութենական մարդահամարի տվյալներով)՝ 188 հազար մարդ: Բնակչության գերակշռող մասը (80 տոկոսը) հայեր են, մնացածը՝ ադրբեջանցիներ, ռուսներ, այլազգիներ:

Մարզն ունի հինգ շրջան. **Մարտակերտի, Ասկերանի, Մարտունու, Հաղործի և Եուզիի**: Բնակավայրերից չորսը քաղաք են, երկուսը՝ քաղաքատիպ ավան, մեկը՝ բանավան, 235-ը՝ գյուղ: Մարզի կենտրոն Ստեփանակերտը Մոսկվայից

հեռու է 2816, Բաքվից՝ 392, Երևանից՝ 362, Թբիլիսիից՝ 375 կիլոմետր:

ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՀԱՄԱՌՈՏ Ա Կ Ն Ա Ր Կ

Արցախ-Ղարաբաղի³ պատմությունն սկիզբ է առնում անհիշելի ժամանակներից: Երկրամասի Որվան (Ազոխ), Ծծախաչ (Մեծ Թաղլար), Հոնուտ (Քարին տակ), Գալլապուն (Արցախաշեն), Շիկաքար (Քարագուխ), Խորաձոր (Թարթառի հովիտ) և Ջորի (Զինգյանակապի հովիտ) քարանձավներից հայտնաբերված ի-

³ Արցախ-Ղարաբաղ անուններն իմաստային առումով որոշակի նմանություն ունեն, քանզի արտահայտում են երկրամասի մակերևույթի բնույթը: Արցախ անվանումը գործածական է անհիշելի ժամանակներից: Հայկական ավանդապատմաներում նրա ծագումը բացատրվում է երկու կերպ. առաջինը ԱՐ (ամյանի), ՑԱԽ (այգի, անտառ), երկրորդը պարզապես ՍԱՐ, ՑԱԽ բառերի ամփոփված (ինչպես դա սովորաբար կատարվում է աշխարհագրական անունների հետ) տարբերակն է: Ինչ վերաբերում է ՂԱՐԱՐԱՂ անվանը, ապա այն համեմատաբար նոր է, վկայված վրացական և պարսկական աղբյուրներում (XIV—XV դդ.): Կազմված է պարսկական աշխարհագրական անվանացանկի հիման վրա: Ի տարբերություն հարթավայրային մասի, որը կոչվում էր Պաղ-ի Սաֆիա (Սպիտակ այգի), լեռնային անտառապատ հատվածն անվանվում էր Պաղ-ի Սիաղ, որը թրքալեզու իմաստավորմամբ նշանակում է Ղարաբաղ (Սև այգի): Տես՝ Քարթլիա Ցխովրեբա, հ. 2, Թբիլիսի, 1959, էջ 240 (վրացերեն): Համառալա Մուսթաուֆի Ղազուխի, Զեյլ-ի Թարթիս-ի Կուզիտա, Բաբու, 1936, էջ 91, 95, 127 (ռուսերեն):

րեղեն նյութերը հաստատում են, որ Անդրը-կովկասի նման Արցախն էլ մտնում է այն բնա-կահատվածի մեջ, ուր տեղի է ունեցել մարդու ձևավորման պրոցեսը: **Խոջալու-Նորագյուղի, Ստեփանակերտի, Կրկժանի, Ամարասի, Բերդա-շենի, Առաջածորի, Մատաղիսի, Իշխանագետի, Ճկահարթի պղնձաքարի,** բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջանների բնակատեղիների և դամբարան-ների պեղումները գիտնականներին բերել են այն եզրակացության, որ այդ հնավայրերն ա-ղերս ունեն Հայկական բարձրավանդակի համա-ժամանակյա հուշարձանների հետ: Ըստ էության, դրանք մեկ միասնական մշակույթի տեղական տարբերակն են, անտիկ շրջանի հայկական հու-շարձաններ:

Վանի կամ Արարատյան թագավորության սե-պագրերում Արցախ անունն ունի Ուրդեխիսի կամ Ուրդեխե ձևերը, որոնք հայերեն Արցախ ավան-դական անվան անդրադարձն են: Այս անուննե-րով կոչված տարածքը մ. թ. ա. ստաջին հազար-ամյակի սկզբներից մտնում էր Արարատյան (Վա-նի) թագավորության, սպա նրան հաջորդած Եր-վանդունիների հայկական թագավորության սահ-մանների մեջ: Այդ են վկայում ոչ միայն հին հույն հեղինակներ **Ստրաբոնը, Գայոս Պլինիոս Ա-վագը, Վալդիոս Պտղոմեոսը, Պլուտարքոսը, Դիոն Կասսիոսը,** այլև վերջին հարյուրամյակում հայտնաբերված նյութական մշակույթի բազմա-թիվ հնագույն հուշարձանները:

Արցախն իրենից ներկայացնում էր ընդարձակ բարեբեր և հզոր մի նախարարություն, որի կենտ-րոնը (որոշ ժամանակ) եղել է **Մոդք (Մադեք, Մոդք) գյուղաքաղաքը:** Սրա անունով էլ երկրա-մասը կոչվել էր **«Մավդեացվոց իշխանություն»:** Հայկական հնագույն աղբյուրներում **Արցախը** հիշ-վում է նաև **«Փոքր Սյունիք»** կամ **«Սյունյաց երկ-րորդն»** անուններով: Հավանաբար, Արցախը ո-րոշակի ժամանակաշրջանում Սյունյաց աշխար-հի հետ մեկտեղ կազմել է մի ընդհանուր վարչա-կան միավոր կամ էլ նկատի է առնվել նրանց պատմաաշխարհագրական ընդհանրությունը, մո-տիկությունը:

Ստրաբոնն իր **«Աշխարհագրություն»** հայտնի աշխատության մեջ տեղեկություններ է հաղոր-դում **Մեծ Հայքի** կազմի մեջ մտնող **Արցախի («Օրխիստենե»)** մասին և միաժամանակ վկայում, որ այն բարեբեր երկիր է և պատերազմների ժա-մանակ հանում է մեծաքանակ հեծելազոր⁴: Ի դեպ, հայկական հին աղբյուրներ միաձայն փաս-տում են, որ մ. թ. ա. IV դ. Արցախը, ինչպես նաև Ուտիքը շարունակում էին մնալ հայ Երվանդունի-ների թագավորության կազմում⁵:

Այս իրողություններն արտացոլվել են հայոց արքունիքում նախարարների պատվաստիճանն ու

⁴ Страбон, География, М. 1964, кн. XI, гл. XIV, § 4.

⁵ Մ. Խորենացի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1968, էջ 169—170:

գրադեցրած տեղերը վավերացնող պետական փաստաթղթում՝ «Պահնամակում» և նախարարների ռազմական ուժը ցույց տվող «Զորահամակում»:

Պատմահոր՝ Մովսես Խորենացու (V դ.) վկայությամբ հայոց Վաղարշակ թագավորի կողմից Արցախի (Արանջահիկ) առաջին նախարար նշանակված Արան Սիսակյանը սերվել էր Հայկ Նահապետի տոհմից: Այստեղից էլ Արան, Արանջահիկ և Մեծարանք անունների ծագումնաբանությունը⁶:

Արցախը Հայկական միասնական պետության կազմի մեջ մնաց մինչև V դարի սկիզբը, այսինքն՝ մինչև Արշակունյաց հայկական թագավորության վերացումը:

***

Նախաքրիստոնեական հուշարձաններից Արցախի տարածքում պահպանվել են նախնադարյան բնակավայրեր, դամբարաններ, քարե գործիքներ, նախամարդու արվեստի հետքեր, վաղ հայկական շրջանի պաշտամունքային արձանիկներ, կուռք-արձաններ, ճանապարհացույց կոթողներ, խոյակներ, կենցաղային զանազան իրեր, դրամներ: Արցախի բնակավայրերում գտնված կիսաթանկարժեք քարերից պատրաստված մանյակները, բրոնզե նետազլխիկները, երկաթե դաշույնները, ոսկե ուլունքները, դրոշմազարդ կա-

⁶ Նշվ. աշխ., էջ 190:

րաները, սև, փայլուն կավանդները, որոնք զարդարված են կենդանիների ու թռչունների նմավորված պատկերներով, վկայում են կիրառական արվեստի զարգացման բարձր մակարդակը:

Հնագույն բնակատեղիներից ամենախոշորը և ամենանշանավորը **Տիգրանակերտն** է: Այն գըտնըվում է **Ստեփանակերտ-Մարտակերտ** մայրուղու ձախ կողմում, **Վանքասարի** ստորոտում, այժմյան Աղդամի շրջանի Ծախրուլաղի տարածքում: **Հայոց Տիգրան II թագավորը (95—55 թթ. մ. թ. ա.)** իր անունով կառուցել է տվել չորս **Տիգրանակերտ**: Ուշագրավ է, որ առաջին **Տիգրանակերտը** կառուցվել է **Արցախում 90-ական թթ. մ. թ. ա.)**: ԼՂԽՄ մարզային պետական պատմա-երկրագիտական թանգարանում ցուցադրված Տիգրանի պատկերով արծաթե դրամը, երկաթե նետերն ու սրերը, կավե անոթներն ու կաղապարները գտնվել են այս հնավայրից: Բացի դրանից, մինչև օրս էլ խաչենցիների լեզվում մնացած «**Տըկրակերտը**» **Տիգրանակերտ** անվան բարբառային ձևն է:

***

387 թ. **Հայաստանը** բաժանվեց **Բյուզանդիայի** և **Սասանյան Պարսկաստանի** միջև: Պարսկահպատակ **Արևելյան Հայաստանի Արցախ, Ուտիք** մարզերից և անդրկուրյան **Աղվանքից** կազմվեց մի մարզպանություն: Վարչական այս միավորը հայերեն կոչվեց **Աղվանք**, **Աղվանից աշխարհ**, պարսկերեն՝ **Առան**, իսկ այլ լեզուներով՝ **Ալբա-**

նիս: Աղվանքին միանալով, հայկական Արցախ և Ուտիք նահանգներն սկսում են կրել ողջ մարզպանության համար ընդունված ընդհանուր Աղվանք անվանումը, որը, սակայն, նրանց համար միշտ մնաց որպես աշխարհագրական անուն: Ի դեպ, աղվանական միասնական ազգություն գոյություն չի ունեցել: Աղվաններ անվանումն էլ հավաքական է եղել բազմաթիվ ցեղերի համար: Ինքը՝ Աղվանք հասկացությունը, պատմաաշխարհագրական է: Հայ մատենագիրները Կուրի ձախափնյա (Անդրկուրյան) Աղվանքը մարզպանության կազմի մեջ մտնող **Հայաղվանքից՝ Արցախից և Ուտիքից** տարբերելու համար առաջինը միշտ անվանում են Բուն Աղվանք: Այն զբաղեցրել է Կուր գետի ձախափնյա մասը, որտեղ բնակվող 26 աղվանական ցեղերից մեկի՝ համար Մեսրոպ Մաշտոցը 420-ական թվականներին գրեր հորինեց: Սակայն դրանք գործնական կիրառություն չգտան մյուս ցեղերի մոտ և ընդհանրապես չօգտագործվեցին⁷:

IV դարի արշալույսին Արցախում տարածվում է քրիստոնեություն:

V դարի սկզբին Արցախը, պատմական Հայաստանի մյուս նահանգների հետ միասին, լրծվում է այն դարակազմիկ վերելքին, որ կապված էր ազգային՝ հայկական գրերի ստեղծման ու տա-

⁷ Մանրամասն տես՝ Ստ. Մելիք-Բախշյան, Այո՛, ճշմարտություն, ո՛չ թե հորինվածք, «Երեկոյան Երևան», 28 հուլիսի 1989 թ., № 174:

րածման հետ: Գրերի հանձարեղ արարիչ Մեսրոպ Մաշտոցը դեռևս նույն դարի սկզբներին հայկական առաջին դպրոցներն է բացել Արցախում:

V դարում կազմակերպված հակապարսկական հուժկու ապստամբությամբ, որը հայտնի է **Վարդանանց սրբազան պատերազմ** անունով, հայերը ստիպեցին Պարսկաստանին հրաժարվել Հայաստանում զբաղաշտական կրոնը բռնությամբ տարածելու քաղաքականությունից: Այդ պայքարում իր ամենագործուն մասնակցությունն ունեցավ Արցախը, հատկապես նրա փառաբանված այրուձին՝ **Առանշահիկ Բակ** իշխանի գլխավորությամբ: Ապստամբությունից հետո հայ ժողովրդի մի զգալի մասը ապաստան գտավ Արցախի «անմատչելի ամրոցներում, թանձրախիտ անտառներում»⁸ և այդտեղից էլ շարունակեց պարտիզանական պայքարն օտար բռնակալության դեմ:

Մոտավորապես նույն դարի վերջին քառորդում պարսկահպատակ մարզպանության ներսում Հայկական Աղվանքը (Արցախ, Ուտիք) ձեռք բերեց որոշակի ինքնուրույնություն և իրեն հայտարարեց թագավորություն: **Վաչագան Բարեպաշտի** հիմնած պետական կազմավորման ներքին կյանքը կարգավորվում էր «Սահմանադրություն կանոնականով», որը մեծապես նպաստեց երկրամասի մշակութային ու տնտեսական աննախըն-

⁸ Եղիշե, Վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին, Երևան, 1957, էջ 125—127:

թաց վերելքին: Մատենագիրը վկայում է, որ այդ ժամանակ երկրամասում կառուցվել են տարվա օրերի թվով վանքեր ու եկեղեցիներ⁹:

Շինարարական նման մեծ թափն առաջին հերթին կապված էր 301 թվականին քրիստոնեությունը որպես պետական կրոն ընդունելու հետ, ինչպես նաև Հայաստանում ստեղծված քաղաքական, տնտեսական բարենպաստ պայմաններով: Հայ եկեղեցու առաջին հովվապետ **ս. Գրիգոր Լուսավորչի** հիմնադրած անդրանիկ տաճարների ու վկայարանների թվում էր նաև **Արցախի Ամարաը**, որի հորինվածքը, անուարակույս, օրինակ է ծառայել երկրամասի առաջին եկեղեցիների կառուցման համար: IV—VII դարերում Արցախում կառուցված հուշարձաններից են **Լուսավորչի թոռ Գրիգորիսի դամբարանը**, **Գլխո կամ Հոռեկավանքը**, **Եղիշե Առաքյալի վանքը**, **Դադիվանքի հնագույն եկեղեցին**, **Վաչագան Բարեպաշտի տաճարը**, **Փխոը դռնանիի**, **Խոժոռաբերդի գմբեթավոր տաճարները**, **Խտուղրեն** և այլք:

Դրանք հիմնականում միանավ բազիլիկներ են, հայկական ժողովրդական գլխատների՝ գմբեթ-երդիկի սկզբունքով կառուցված գմբեթավոր-խաչաձև հորինվածքով դահլիճներ, որոնք իրավամբ համարվում են վաղ միջնադարի հայկական ճարտարապետության նշանակալից ստեղծագործություններ:

⁹ Մովսես Կաղանկատվացի, *Պատմություն Աղվանից* աշխարհի, Երևան, 1969, էջ 265:

Հայկական շինարվեստին բնորոշ (վաղ միջնադարյան) խարիսխներ, խոյակներ, սահմանաքարեր՝ ճանապարհացույց կոթողներ են պահպանվել **Բոի Եղջի վանքային համալիրում**, **Ծմականոյի Վաճառ բնակատեղիում**, **Մարտակերտում**, **Մարտարում**, **Մեծ Թաղարում** և **Տողում**:

Դրան գուգահեռ երկրամասում ծաղկում ապրեցին նաև մատենագրությունը, ճարտասանությունը, գրականությունը, թարգմանությունը: Վաղ միջնադարյան հայկական ստեղծագործական մտքի փայլուն գործերից են **Դավթայ Բերթողի «Ողբը»**, **Մովսես Կաղանկատվացու հայոց արևելից կողմանց պատմությունը**:

Ազգային վերելքի ուղին, դժբախտաբար, չէր կարող հարատևել, քանզի պարսիկ մուլեռանդ մոգերը չէին կարող հանդուրծել, որ իրենց երկրին այդքան մոտ հզորանար և քրիստոնեություն տարածեր ինքնուրույն պետականություն ունեցող հայկական երկրամասը, որի եկեղեցին իր ազդեցությունը տարածել էր մարզպանության գրեթե ամբողջ տարածքում: Գործի դրվեց արևելյան խարդախ ու մամլիչ քաղաքականությունը: Եվ ահա, VI դարի վերջերին Արցախում և իր պատմական ճակատագրով նրա հետ մի էթնիկական ամբողջություն կազմած **Ուտիքում**, որի կենտրոնըն էր **Պարտավը**¹⁰, իշխանական հին տունը՝

¹⁰ Իրա նշանավոր պատմաբան Ս. Մուլվյովը, իր «Իրապատանի պատմությունը հնագույն ժամանակներից ի վեր» գասական հետազոտության մեջ նկարագրելով ուտների արշա-

Առանջահիկները, փոխարինվում է մի նոր հարրատությունով՝ **Միհրանյանների** տիրապետությամբ: Ավելի քան երկդարյա հայանպաստ քաղաքականության շնորհիվ նրանք բարեբախտաբար, կարողացան պահպանել երկրամասի ներքին և արտաքին ամբողջականությունը:

Աղվանական մարզպանությունն իր գոյությունը պահպանեց մինչև արաբական հարձակումները: VIII դարի սկզբներին այն մտցվեց Արաբական խալիֆայության կազմած **Արմինիա** վարչատարածքային միավորման մեջ և անվանվեց **Երկրորդ Արմինիա**:

Թե՛ Աղվանական մարզպանության (V—VIII դդ.), թե՛ Արմինիայի գոյության ժամանակներում (VIII—IX դդ.) Կուրի աջափնյա հայկական **Ուտիքում** և **Արցախում** թեև ապրում էին նաև պարսիկներ, արաբներ, հավանաբար նաև աղվաններ, սակայն հայերը կազմում էին բացարձակ մեծամասնություն և երկրամասի տնտեսական ու քաղաքական կյանքին տոն տվողները հայ իշխաններն ու հայոց եկեղեցին էին:

Այսպես էր նաև IX—XI դդ., երբ հիշյալ հանգանակները մտնում էին **Բագրատունիների** հայկա-

վանքը Անդրկովկասում 943—944 թթ., հայտնել է այն մասին, որ նրանք «բարձրացան Քուռ գետի հոսանքն ի վեր և հանկարծ հայտնվեցին Պարտավ-Բարդաաի՝ Առանի կամ Ներկայիս Ղարաբաղի մայրաքաղաքի դեմ-հանդիման: Բարդան, մերձկովկասյան հնագույն քաղաքներից մեկը, հայերին էր պատկանում դեռևս V դարում»: Տես՝ նշվ. աշխ. (Մոսկվա, 1959, հ. 1, էջ 151):

կան թագավորության, իսկ սելջուկների Անդրրկովկասից արտաքսվելուց հետո (XIII դ.)՝ **Զաքարյանների** հայկական իշխանությունների մեջ:

Այսպիսով, Արցախն ի սկզբանե եղել է հայ ժողովրդի բնօրաններից մեկը, ունեցել է բացառապես հայկական՝ Հայ Նահապետի սերունդներից սկզբնավորված նախարարական-իշխանական տուն, որն էլ իր հերթին միշտ մտել է հայոց միասնական թագավորության կազմի մեջ:

* * *

Արաբական տիրապետության շրջանում ևս Արցախի հայ իշխանները եռանդուն կերպով գրխավորում էին Արցախի քաղաքական ու հոգևոր կյանքի առաջընթացը: Նրանց հովանավորությամբ բարգավաճում են մշակութային այնպիսի կենտրոններ, ինչպիսիք էին **Ամարասը՝ Մյուս Հաբանդ գավառում**, **Ծիծեռնավանքը**, **Վարագոմավանքը՝ Բերդաձորում**, **Կատարովանքը**, **Օխտը դռնին**, **Գտիչը՝ Դիզակում**, **Հոնեկա կամ Գլխովանքը**, **Ջրվշտիկ կամ սբ. Առիշե առաքյալի վանքը՝ Մեծկողմանք գավառում**, **սբ. Հակոբավանքը** և **Գանձասարը՝ Մեծառանից գավառում**, **Վաչագանի տաճարը՝ Պիանքում**, **Դաղիվանքը** և **Խաղավանքը՝ Վայկունիքում** և այլք:

IX դարի սկզբին քաղաքական ասպարեզից վերացված **Միհրանյաններին** նորից փոխարինելու եկան **Առանջահիկները**: Նրանց երկու մարտունակ ճյուղերը (մեկը **Խաչեհում՝ Խաչեհագետի** և

№ 6320

16
17
№ 10787
11
2018

Թարթառի հովտում, մյուսը՝ Դիզակում) իրենց պսակեցին հակաարաբական հաղթական ճակատամարտերով: Ծիշտ է, ճակատամարտերի խիզախ կազմակերպիչներ Սահլ Սմբատյանը (Խաչենի տերը) և Եսայի Աբու Մուսեն (Դիզակի տերը) ու Քթիշի պաշտպանության լեգենդար հերոսը վերջիվերջո ընկնվում են թշնամու խարդավանքից, սակայն նրանց արժանավոր ժառանգորդներին՝ Գագիկին և Համամ Գրիգոր Բարեպաշտին հետագա դարերում հաջողվում է իրենց տիրություններն անտիկ պահել օտար ասպատակիչներից:

Այսուհանդերձ, ամեն անգամ, երբ պարտադրվում էր լինել-չլինելու կենսական խնդիրը, տեղի հայ բնակչությունը շտապում էր պատուպարվել իր երկրամասի անմատչելի բերդ-ամրոցներում: Առավել հայտնի են Կաչաղակաբերդը, Շիկաքարը, Խաչենաբերդը, Տիգրանաբերդը, Երանաբերդը, Լուսաբերդը, Ջրաբերդը, Գյուլիստանի, Փառիսոսի բերդերը, Մայրաբերդը, Մածնաբերդը, Դողը, Գոռոզը, Տորաբերդը, Խոժոռաբերդը, Ամոտուկը, Դիզակափայտը և ուրիշներ, որոնց հզոր պարիսպների տակ նշանավոր դեպքեր են տեղի ունեցել: Որպես կանոն, արցախական բերդ-ամրոցների համակարգի մեջ առաջնակարգ դեր են խաղացել քարայրները, ազդանշանային կայանքները:

Արցախ-Ղարաբաղի հարյուրից ավելի բերդ-ամրոցներն իրենց տեղական առանձնահատկու-

թյուններով հանդերձ՝ հար և հման են Հայաստանի մյուս նահանգներում պահպանված բերդերին և համարվում են հայկական ամրոցաշինության դասական սկզբունքներով կառուցված ինժեներական խոշոր պաշտպանական համակառույցներ:

***

IX դարի վերջին արաբական լուծը թոթափած Արցախը Հայաստանում հաստատված Բագրատունյաց թագավորության կազմում հալոց արեվելից կողմանց նահանգներից մեկն էր: Արաբներն արդեն դադարել էին երկրամասի համար սպառնալիք լինելուց, սելջուկ-թուրքերը դեռևս չէին երևացել, իսկ պարսիկները բզկոված էին: Հզորանում էին տեղական Առնաշահիկ իշխանությունները, կառուցվում նոր վանքային համալիրներ, եկեղեցիներ, կերտվում բազմաթիվ գմայլելի խաչքարեր, էլ ավելի ամրացվում բերդերը, վերաշինվում ավերված բնակավայրերը: Դա հայրենաշինական վերելքի մի նոր ժամանակաշրջան էր, որի արգասիքը երկրամասի ճարտարապետական նշանավոր Թարգմանյաց վանքի համալիրն է (989 թ.), Հաղարծնի ս. Աստվածածին եկեղեցին (1071):

Աշխուժանում էին գրական կյանքը, մատենագրությունը, մանրանկարչությունը, դեկորատիվ-կիրառական արվեստը: Համամ Արևելցու, Վախթանգյանների և Փառիսոսի իշխան Սահակ Սևադայի բորբոքած մշակութային կյանքի արգասիքն

են միջնադարյան հայ մատենագրության հանրահայտ երկերից Մովսես Դասխուրանցու «Պատմություն Աղվանից աշխարհի»-ն և Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրքը»՝ հայ և համաշխարհային իրավաբանական մտքի հանճարեղ ծնունդը: Ապա հանդես եկան Վարդան Արևելցին, Կիրակոս Գանձակեցին, Գրիգոր Ակնեցին, որոնք Ստեփանոս Օրբելյանի և Մխիթար Այրիվանցու հետ միասին ներկայացնում են XIII դարի հայ մատենագրությունը:

X դարից սկսած երկրամասի քաղաքական և մշակութային կյանքում վիթխարի դեր է կատարում Խաչենի իշխանությունը: Նրա ընդգրկած տարածքը (հատկապես Խաչենագետի, Թարթառի, Կարկառի և Իշխանագետի ավազանները) դառնում է հայկական մշակույթի ամենածաղկուն օրրաններից մեկը:

Արցախը կամ արդեն նրան անվանապես փոխարինած Խաչենը¹¹ XI—XII դարերում ենթարկվում է սելջուկ թուրքերի հարձակումների: XII դարի վերջերից Խաչենը մտնում էր Չաքարյանների գլխավորությամբ ազատագրված հյուսիսարևելյան Հայաստանի կազմի մեջ:

Խաղաղ կյանքի կարճատև ժամանակաշրջանում ստեղծվեցին ճարտարապետական մեծար-

¹¹ Բյուզանդական կայսր Կ. Միրանածինը (X դ.) նամակադրական կապի մեջ էր Հայաստանի Խաչեն-Արցախ նահանգի իշխանության հետ: Տես՝ Կ. Միրանածին, Բյուզանդական արքունիքի արարողությունների մասին, գիրք II, գլ. 48:

ծեք կառուցվածքներ: Փաստորեն XII—XIII դարերում ձևավորվեց հայկական ճարտարապետության արցախյան դպրոցը, որի գլուխգործոցները հիմնականում կենտրոնացված են վանքային համալիրներում: Դրանցից Մակարավանքի ս. Աստվածածին եկեղեցին (1198), Նոր Վարազավանքի ս. Նշան տաճարը (1190—1200), Գանձասարի Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցին (1216—1238), Խորանաշատի կաթողիկեն (1211—1222), Գոշավանքի եկեղեցին (1191—1241), Դադիվանք խոշոր համալիրի կաթողիկեն (1214), Գոշավանքի գլխավոր եկեղեցին (1241—1248), Բռի եղցի համալիրի որմնափակ խաչքարերը (1230—1270), Խաղավանքի կաթողիկեն (1204) և այլք համարվում են հայ ճարտարապետության փայլուն ստեղծագործություններ¹²: Միաժամանակ, վանքային համալիրները եղել են ոչ միայն խոշոր կրոնական օջախներ, այլև քաղաքական, մշակութային, ազգապահպան ազդեցիկ կենտրոններ: Բոլոր հիմքերը կան պնդելու, որ ոչ մի տեղ եկեղեցին այնպես կապված չի եղել ժողովրդի հետ, ինչպես Հայաստանում: Ի դեպ, քրիստոնեությունը Հայաստան մուտք է գործել մեր թվարկության առաջին դարում: 293—301 թթ. ընթացքում տարածվել է Մեծ Հայքի թագավորության մեջ, Տրդատ

¹² А. Л. Якобсон, Из истории армянского средневекового зодчества (Гандзасарский монастырь XIII в.). «Исследования по истории культуры народов Востока» (Сборник в честь И. А. Орбели), М.-Л, 1960 г., стр. 151.

Գ թագավորի (274—330 թթ.) և Գրիգոր ս. Լուսավորչի ջանքերով: 301 թ. այն պաշտոնապես հռչակվել է Մեծ Հայքի պաշտոնական կրոն¹³: 302 թ. Կեսարիայի մետրոպոլիտը Գրիգոր Լու-

¹³ Ի դեպ, վաղ միջնադարում հայ եկեղեցու իրավասությունն սահմանները տարածվում էին նաև երկրի հյուսիս-արևելից նահանգների վարչաքաղաքական ամբողջ տարածքում: Արցախ-Ուտիք նահանգների եպիսկոպոսությունների աթոռանիստ-կենտրոնները՝ Ամարասը, Մեծառաճեքը, Գարդմանը, Պարտավը, միացած էին բուն Աղվանքի կապահակու, Բակահակու, Շաֆի և այլ եպիսկոպոսությունների հետ ու կազմում էին հայ եկեղեցու Աղվանից մարզպանության թեմը: Բայց բանի որ մարզպանության կենտրոնը 462—636 թթ. եղել է Պարտավը, բնականաբար, նրա եպիսկոպոսությունն ստացել էր առանձնահատուկ կարգավիճակ և աստիճանաբար դարձել մարզպանության գլխավոր հոգևոր կենտրոն, սկզբում որպես եպիսկոպոսություն, իսկ VII դ. սկզբից, արդեն, որպես կաթողիկոսություն: Այսպիսով, հայ առաքելական եկեղեցուց առանձնացվել և կազմակերպվել էր մի ինքնուրույն եկեղեցի, որը սակայն միշտ ենթարկվել է Ամենայն հայոց կաթողիկոսին:

Մինչև IX դարի սկիզբը հայոց արևելից կողմանց հոգևոր կենտրոնը գտնվում էր Պարտավում: Այնուհետև քաղաքական բարդ իրավիճակից Լյնելով՝ տեղափոխվում է Բերդակ, Չարեֆ, Ռամիշ, Քարահերք, Չալիք: Իսկ XIV դ. սկսած երկրամասի հոգևոր կենտրոնն էր Գանձասարը: Այդ պատճառով էլ անվանվում էր Գանձասարի կաթողիկոսություն: Այն գոյություն է ունեցել մինչև 1836 թ., այնուհետև ուսական իշխանությունների միջամտությանը բաժանվել է երեք թեմերի՝ Արցախի, Գանձակի և Շամախու, որոնք, ինչպես միշտ, ենթարկվում էին էջմիածնի հայոց կաթողիկոսությանը:

Հայ եկեղեցին Արցախ-Ղարաբաղում դադարել է գոյություն ունենալ 1932 թ.: Այդ ժամանակ մարդում դեռ գործում էին 112 եկեղեցի և 18 վանք, որոնցում ծառայում էին 276 վա-

սավորչին ձեռնադրել է արքեպիսկոպոս: Այնուհետև Լուսավորիչը և իր հաջորդները կրել են «կաթողիկոս հայոց մեծաց» տիտղոսը: Մինչև 368 թ. հայոց եկեղեցին ստորադասված էր Կեսարիայի մետրոպոլիտությանը: Պսպ թագավորի հատուկ կարգադրությամբ այն «տիեզերական» եկեղեցու կազմում դարձավ Կեսարիայից անկախ, ինքնուրույն և մինչև այժմ պահպանում է իր անկախությունը:

Ճարտարապետության հետ շաղկապված՝ զարգանում էին նաև քանդակագործությունն ու որմնանկարչությունը: Կարելի է ամենայն որոշակությամբ ասել, որ Հայաստանի ոչ մի նահանգում եկեղեցական որմնանկարչությունն այնքան լայն կիրառում չգտավ և նկատելի հետք չթողեց, որքան Արցախում¹⁴: Դրա փայլուն վկայություններն են Դաղիվանքի, Կիրանց տաճարի, Առաքելոց վանքի և այլ հուշարձանների որմնանկարները:

Հայկական արվեստի մի ինքնուրույն բնագավառ են կազմում արցախական աշխարհի հազարավոր խաչքարերը, տապանաքարերը, բարձրա-

նական, Ահա արդեն 60 տարի է, ինչ Արցախում չի գործում ոչ մի եկեղեցի: Միայն շնորհիվ Ղարաբաղյան հովիտի շարժման, հնարավոր եղավ Արցախում նորից բացելու եկեղեցիների և վանքերի դռները: Հայ եկեղեցուն են վերադարձվել Ամարասի վանքը, Հագրուրի, Մարտակերտի և Ասկերանի շրջանների մի բանի եկեղեցիներ:

¹⁴ Հ. Հակոբյան, Արցախ-Ուտիքի մանրանկարչությունը XIII—XIV դդ., Եր., 1989, էջ 25:

քանդակները, մանրանկարները, գրչագրերը, հուշակոթողները և վիմագիր արձանագրությունները: Ամենուրեք սփռված տապանաքարերի ու խաչքարերի մի մասի վրա պատկերված է միջնադարյան հայ գեղջուկն իր հագուստ-կապուստով, հոգևորականն իր տարագով, երաժիշտն իր երաժըշտական գործիքներով և, հատկապես, զինվորըն իր ռազմական հանդերձանքով: Սակայն հույժ արժեքավոր այդ կոթողները ուշագրավ են ոչ միայն իրենց ճանաչողական նշանակությամբ, այլև նկատելի չափով պատկերացում են տալիս հայ քարգործ վարպետների գեղագիտական ճաշակի ու նախասիրությունների մասին:

Դեկորատիվ զարդաքանդակի մի կատարյալ պատկերասրահ է Գանձասար վանքը: Հռչակավոր Աղթամար վանքի հետ միասին այն հայ ճարտարապետության բացառիկ «քանդակային» բնույթի անկրկնելի հուշարձան է:

Քանդակագործության ստումով ոչ պակաս հետաքրքրություն են ներկայացնում Դադիվանքի նրբահյուս բարձրաքանդակները, վարդյակաձև նախշագարդերն ու խորագիր վիմագրությունները: Հայոց պատմության մեջ առատ տեղեկություններ կան այն մասին, որ Դադիվանքի կաթողիկեի հիմնադիր **Արգա-Խաթունը** տիրապետում էր հյուսվածքեղենի, մանավանդ մեծածավալ վարագույրների արարման նուրբ ու դժվարին արվեստին: Հայտնի է, որ նա վարագույրներ է հյուսել Գոշավանքի, Դադիվանքի, Հաղպատի,

Մակարավանքի և այլ նշանավոր վանքերի խորանների համար: Նշված հուշարձանների էթնամշակութային պատկանելությունը, այսինքն՝ հայկական լինելն անհերքելի է, վկայված օտարագի և հայ պատմիչների հավաստի տեղեկություններով, ինչպես նաև հայերեն հազարավոր վիմագիր արձանագրություններով: Դա ապացուցել է նաև զարդարվեստի բազմատարբերակ առանձնահատկություններով: Միջնադարի բոլոր փուլերում այդ նյութերն անխտիր որոշակի ընդհանրություններ ունեն Կենտրոնական Հայաստանի զարդարվեստի հետ. դրանք նույն արմատներն ունեն և կազմում են հայ քարարվեստի ընդհանուր նվաճումների բաղկացուցիչ և անբաժան մասը:

Այսպիսով, ինչպես իրավացիորեն նշել է ԽՍՀՄ ԳԱ պատմության ինստիտուտի տնօրենի տեղակալ, պատմաբան **Ս. Ն. Սախարովը**, «Կուր գետի աջափնյա մշակութային միջավայրը եղել է հայկական, և այդ միջավայրի ստեղծագործություններն էլ գրված են հայերեն»¹⁵:

Հայկական են նշված տարածքի վանքերը, եկեղեցիները, խաչքարերը, բերդ-ամրոցները, ինչպես նաև հնագիտական, պատմաճարտարապետական մյուս բոլոր հուշարձանները: Հայերեն են փորագրված տասնյակ հազարավոր վիմագրությունները: Հայ ժողովրդի պատմությանն են վերաբերում նաև արձանագրություններում հիշա-

¹⁵ «Գրական քերթ», 14 օգոստոսի, 1987:

տակվող դեպքերը, դեմքերը, իրադարձությունները՝ բազմիցս վկայված հայ պատմիչների երկերում, օտար հեղինակների աշխատություններում: Հայկական են նաև այդ հուշարձանների անունները: Եվ դա պատահական չէ: Որովհետև Արցախը նույնպես Հայաստան է, նրա առաջատար նահանգներից մեկը: Դա արտահայտված է դեռևս Ներոնի ժամանակներում՝ պատի վրա փորագրված աշխարհի մարմարե քարտեզում, որը պահվում է Հռոմում, Կոլիզեյից ոչ այնքան հեռու: Արցախը հայկական լինելու իրողությունը հաստատվում է նաև XIII դ. պարսիկ անանուն աշխարհագրի վկայությամբ՝ «Խաչենի (Արցախի— Ծ. Մ.) բնակչությունը հայկական է»¹⁶: Իսկ վրացիները նշում են, որ «նրանց ցարին անվանում են թագավոր»: Եվ ահա Խաչենի՝ Արցախի հայ բնակչությունն իր հայկական հողում ստեղծել է հայկական մշակութային միջավայր: Այն էլ ասենք, որ Արցախի հայերը ոչ միայն պատկանում են արմենոիդ մարդաբանական ընտանիքին, այլև խորհրդային հայտնի մարդաբան Վ. Բունակի համոզմամբ՝ կազմում են այդ տիպի ամենացայտուն ներկայացուցիչները¹⁷:

***

XIII դարի առաջին կեսին թաթար-մոնղոլները նվաճում են Անդրկովկասը և երկարատև ստոր-

¹⁶ Ловн АН СССР, рукопись А-233, л. 2026.

¹⁷ В. Бунак, Антропологический состав населения Кавказа, Вестник Гос.музея Грузии, 1946, стр. 96. 26

կության դատապարտում հպատակ ժողովուրդներին: Արցախ-Խաչենում նրանց կատարած չարաբազործությունները մանրամասնորեն մեզ են հաղորդել մեր պատմիչներն ու հիշատակագիրները¹⁸: Խաչենի գահերեց տեր Հասան Ջալալի գործադրած ջանքերի շնորհիվ երկրամասը մասամբ զերծ մնաց ավերածություններից, սակայն նրա մահից հետո (1261) այն ևս ենթարկվեց եկվոր ասպատակիչների վայրագություններին:

Երկարատև պատերազմների, այլևայլ խարդավանքերի հետևանքով, ի վերջո, Արցախը¹⁹ մասնատվում է : Նրա հյուսիսարևելյան կարևոր գավառները՝ **Կամբեջան** և **Փառիսուսը**, իսկ արևելքում դաշտային **Մուխանքը** կտրվում են հայկական միջավայրից և կորցնում իրենց ազգագրական ամբողջությունը:

Մոնղոլ-թաթարների հետքերով եկած **կարակոյունլու** (սև ոչխարավոր) և **սկ-կոյունլու** (սպիտակ ոչխարավոր) թուրքական ցեղերի դժնդակ տիրապետության տակ կասեցվել է երկրամասի

¹⁸ Կիրակոս Գանձակեցի, *Հայոց պատմություն*, Երևան, 1982, էջ 192—194:

¹⁹ XIV դ. գտնվելով Արցախում, գերմանացի ճանապարհորդ Հ. Շիլտերբերգը վկայում է, որ այն գտնվում է Հայաստանում: Ի դեպ, տեղին է նշել, որ պատմության աղբբեջանցի կեղծարար Ջ. Բունիաթովը նրա աշխատությունը վերաթարգմանելիս միտումնավոր դուրս է նետել Հայաստանին և հայերին վերաբերող բոլոր վկայությունները: Путешествие Ганса Шильтбергера по Европе, Азии и Африке, Одесса, 1866, стр. 110.

մշակույթի զարգացումը: Պարբերաբար կրկնվող ասպատակություններից, կողոպուտից ու ավերածություններից ժողովուրդն աչք չէր բացում, որ շենացներ իր մշակութային օջախները: XV—XVI դարերը համարյա ոչինչ չեն թողել, որ հնարավոր լիներ դրանք համեմատել մարզի հնամենի հուշարձանների հետ: Սակայն կանգուն են արվեստի այնպիսի գեղեցիկ նմուշներ, ինչպիսիք են քանդակագարդ խաչքարերն ու տապանական կոթողները: Թեև անրոտարապետական այդ փոքր ծավալի գործերը չունեն XIII դարի հայկական վերածնության տաք շունչը՝ **Դադիվանքի, Գոչավանքի, Բռի եղցի համալիրի** և **Գոչավանքի խաչքարերի** արվեստի մակարդակը, այդուհանդերձ, իրենց զարդամոտիվներով, մարդկային կերպարների, հատկապես հեծյալների առատությամբ, նուրբ նախշերով ու ընտիր վիմագրերով դասվում են հայ քանդակագործության լավագույն ստեղծագործությունների շարքը:

Ազգային պետականության կորստյան հարյուրամյակներում փոփոխությունների ենթարկվեցին նաև հայկական վաղնջական բազմաթիվ տեղանուններ: Երկրամասի **Արցախ** անունը կորցնում է իր նախկին վարչաքաղաքական նշանակությունը և փոխարինվում օտարահունչ **Ղարաբաղով**:

***

XVII դարից սկսած **Արցախ-Ղարաբաղ**ն ապրում է քաղաքական-վարչական մի յուրահատուկ կառուցվածքով, որը պատմության մեջ հայտնի

է «մելիքություն» անունով: Հայկական Առանշահիկ իշխանապետության հիմքերի վրա, մանր ճյուղերի նման, առաջ եկան քաղաքական նոր կազմավորումներ, որոնք Պարսկաստանի գերիշխանության պայմաններում պահպանել էին տեղական ինքնավարության իրավունքները: Քաղաքական եռանդուն գործունեությամբ հայտնի էին **Գյուլիստանի, Ջրաբերդի, Խաչենի, Վարանդայի** և **Դիզակի մելիքները**²⁰, որոնք մշտապես վառ էին պահում ժողովրդի ազատասիրական ոգին, կոփում այն գալիք մեծ արհավիրքներից դիմակայելու համար:

Մելիքներն ունեին իրենց առանձին տղնախները՝ ռազմական նշանակության բերդերը, ամրոցներն ու ևստավայրերը: Այսպես, **Գյուլիստանի** մելիքի ամրոցներից մեկը գտնվում էր Գյուլիստան գյուղի մոտ՝ անմատչելի լեռան գագաթին, իսկ մյուսը՝ **Թալիշի Հոռեկավանքի** մոտ: **Ջրաբերդի** մելիքի ամրոցը գտնվում էր **Թարթառի** և նրա վտակ **Թրդիի** միախառնման վայրում: Այդ բերդի անունով էլ ամբողջ գավառը կոչվում էր **Ջրաբերդ: Խաչենի մելիքների** ևստավայրը **Խնձրիստան բերդ-ամրոցն** էր, **Պտկեսերքի վանքի** մոտ, **Խաչենագետի** աջ ափին և կոչվում էր **Ուլուպապա բերդ**: **Խաչենի** մելիքության մյուս

²⁰ XIX դարի վերջին Բաֆֆին շրջագայել է Ղարաբաղում, հավաքել անհրաժեշտ նյութեր և գրել Ղարաբաղի մելիքների պատմությունը (տես՝ Բաֆֆի, համառոտ մելիքությունները, Երկերի ժող., հ. 10, Երևան, 1964, էջ 161—382)։

ամրոցներն էին **Վաչաղակաբերդը, Շիկաբարը, Խոխանաբերդը**, որոնք գոյություն ունեին դեռևս Խաչենի իշխանության ժամանակներից: **Վարանդայի մելիքի** ամրոցն **Ավետարանոց մելիքանիստ** գյուղում էր, իսկ մյուսը՝ **Շուշվա բերդը**, այժմյան **Շուշի քաղաքի** տեղում: **Դիզակի մելիքի** նստավայրը **Տողն** էր, ամրոցը՝ **Գոչավանքի** թիկունքում, **Բերդասարի կատարին**: **Դրանից** բացի, **Դիզակի մելիքները** բերդեր են ունեցել **Տոր գյուղում** և **Վնեսա սարում**:

Գրեթե ամբողջությամբ պահպանվել են ինչպես վերը նշված բերդը-ամրոցները, այնպես էլ մելիքների ամարաթ-պալատները: Գյուլիստանի մելիք Բեգլարյանների պալատը բաղկացած է բազմաթիվ թաղակապ սենյակներից: Այն գրտնըվում է Գլխովանքի տարածքում: Ջրաբերդի մելիքներն ունեցել են երեք ապարանք: Ամենանշանավորը **Քաղաքատեղինն** է՝ Թարթատի աջ ափին, Ջրաբերդի մոտերքում: Մյուսը **Կուսապատ-Մոխրաթաղ** գյուղերի արանքում է՝ **Ինը մաս** հնավայրում: Երրորդի հետքերը կարելի է տեսնել Գյուլաթաղ գյուղում: Խաչենի մելիքների իշխանական պալատը եղել է **Խնձրիստանում**, իսկ Վարանդայի մելիք Ծահնագարյանների երկու ամարաթներից մեկը գտնվում էր **Ավետարանոցում**, մյուսը՝ **Շուշիում**, որն արդեն ավերված է: Դիզակի մելիք Եգանի երկհարկանի պալատը **Տողի** նշանավոր հուշարձաններից մեկն է: **Արցախի մելիքների** իշխանական ամարաթները հայկական պա-

լատական կառուցվածքների լավագույն նմուշներ են և առատ նյութ են տալիս ուշ միջնադարյան քաղաքաշինական ճարտարապետությունը արժեքավորելու համար:

XVII—XVIII դդ., մասնավորապես մելիքների տիրապետության ժամանակաշրջանում, Լեռնային Ղարաբաղում կառուցվում են հիմնականում բազիլիկ տիպի, առանց գմբեթի եկեղեցիներ: Այս երևույթի գլխավոր պատճառը տնտեսական ու քաղաքական այն ծանր դրությունն էր, որում գտնվում էին մելիքները: Ծիշտ է, դարեր տևող ավերածություններից հետո, մելիքների օրոք երկրամասում հաստատվել է կարճատև խաղաղություն, որի շնորհիվ վերակառուցվել են ավերված աշխարհիկ ու պաշտամունքային շինությունները և նույնիսկ նորերն են կառուցվել, բայց և այնպես դրանք ունեցել են համեմատաբար պարզ հորինվածք և պահանջել են քիչ ծախսեր ու քիչ ժամանակ: Հիշյալ դարերում կառուցված պաշտամունքային բոլոր հուշարձանների մեջ կան ընդամենը 6 գմբեթավոր եկեղեցի, որից 2-ը՝ Հյուսիսային Արցախում: Նշենք այդ հուշարձաններից ճարտարապետական առումով առավել կարևորներից մի քանիսը. **Ավետարանոց գյուղի Կուսանաց անապատը** (1616), **Հերհերի ս. Գրիգորիս տաճարը** (1667), **Եղիշեի վանքի եկեղեցին** (1655), **Ծաղկավանքի կաթողիկեն** (1682), **Երիցմանկանց վանքի եկեղեցին** (1691), **Բերդաձորի Պարին Պիժ եկեղեցին** (1658), **Կավաքավանքի**

բազիլիկը (1742), Տող գյուղի ս. Ստեփանոս (1747), ս. Հովհաննես (1736) եկեղեցիները, Խնձրիստանի Ծիրօհանը (1772), Ջրաբերդի անապատը (1715) և այլն:

XVIII դարի երկրորդ քառորդի սկզբին Անդրրկովկասի մեծ մասը նվաճվել էր թուրքերի, իսկ **Կուր-Արաքսյան** տափաստանի հյուսիս-արևելյան շրջանները՝ թուրքական կողմնորոշում ունեցող խանությունների կողմից: Հայաստանի միակ չնվաճված երկրամասերը **Արցախ-Ղարաբաղն ու Սյունիքն** էին, որոնց բնակչությունը **Գավիթ Բեկի, Մխիթար Սպարապետի, Ավան հարյուրապետի** և մելիքների գլխավորությամբ համառ մարտեր էր մղում թուրք զավթիչների դեմ՝ հանուն ազգային անկախության:

Միաժամանակ մելիքներն ուղիներ էին փրկաբերում, դիվանագիտական կապեր ստեղծում Եվրոպայի մի շարք քրիստոնեական պետությունների, նաև Ռուսաստանի հետ: Հրատարակված են այդ փոխհարաբերությունների վերաբերյալ վկայագրեր, որոնք, ինչպես նաև չհրատարակված բազմաթիվ արխիվային այլ փաստաթղթեր, վկայում են, որ եվրոպական պետություններն Արցախ-Ղարաբաղի հայ մելիքներին ճանաչել են որպես ինքնուրույն, անկախ իշխողների: Դրա պերճախոս օրինակը **Պետրոս Մեծի հրովարտակն է, Պավելի կայսերական շնորհագիրը՝ «Рескрипт»-ը**, որն սկսվում է հետևյալ բառերով. **«Державной и знаемной Карабахской области, благородным меликам Джамшуду Шахназарову,**

владельцу Варандинскому и Фридону Беглярову, владельцу Гулистанскому и всем прочим этой знаменитой области владетельным меликам и юзбашам и всему народу их»²¹.

Ավելին, եղել են նույնիսկ խոստումներ՝ Արցախում վերստեղծելու հաշկական պետություն: Հատկանշական է իշխան Գրիգորի Պոտյոմկինի գեկույցը Եկատերինա կայսրուհուն. «Ղարաբաղը, որ կազմված է հայ ժողովրդից, պետք է հանձնվի ազգային վարչությանը և այսպիսով Ասիայում վերականգնվի քրիստոնեական մի պետություն, ինչպես որ եղել են ձեր կայսերական մեծության բարձրագույն խոստումները՝ իմ միջոցով տված հայ մելիքներին»²²:

Մելիքների քաղաքական անկախությունը և դրա պաշտպանության համար ռազմական ուժերի օգտագործման հանգամանքներն արտացոլված են տեղում պահպանված վիմագիր հիշատակարաններում: Դրանք հատկապես արժեքավոր են այն ստումով, որ գալիս են լրացնելու Արցախ-Ղարաբաղի XVII—XVIII դարերի ազգային-ազատագրական շարժումներով հարուստ և բախտորոշ ժամանակաշրջանի պատմության բաց էջերը:

Արձանագրությունները վկայում են, որ երկրամասի մեծ մելիք **Եգանի** մելիքական իրավունքները նախապես հաստատված են եղել: Նշված

²¹ ЦГИА Арм. ССР, Ф. 290, оп. 1, д. 244, лл. 38—44. Сборник актов, относящихся к обозрению истории армянского народа, ч. 1, с. 199.

²² «Հայրենիքի ձայն», 15 նոյեմբերի 1989, № 46.

են Իրանի տիրակալ Նադիր շահի կողմից մելիք Եզանին տրված մեծ իշխանությունը և նրա աշխարհագրական սահմանները: Մելիք Եզանը Արցախի հայկական (վերը նշված) մահալների՝ գավառների, մելիքությունների կառավարիչն էր կամ ինչպես վիմագիրն է հավաստում՝ «խան և բեկլարբեկի»²³:

Ոչ պակաս հետաքրքրական տեղեկություններ են պարունակում նաև մելիքների գերեզմանաքարերի տապանագրերը.

Այս է տապանը քաջ իշխանի,
Եզան անունով մեծ մելիքի,
Որն է որդի Բարեպաշտի՝
Ղուկաս անունով վարդապետի:
Սա տիրապետեց երկրին,
Աղվանից Արցախ նահանգին
Ծառ պատվեցավ պարսից ազգից
Քան իշխանները հայոց երկրի:
ՌՃՂԳ. (1744 թ.):

Իսկ Վարանդայի մելիք Ծահնագարի որդի քաջ Հուսեյնի տապանագիրը տեղեկացնում է, որ.

Այս է տապան Մելիք Ծահնագարի
Որդի Մելիք Յիսեյնի.
Ոգեմ գրանս գովեսդի,

²³ Այս և ներքոհիշյալ արձանագրություններն ամբողջությամբ տես՝ Շ. Մկրտչյան, *Առնային Ղարաբաղի պատմաճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, 1988, էջ 81—82 և 144.*

Ի վերայ Մելիք Յիսեյնի,
Զօր գրեցի այս տապանի:
Սա է Տեր երկրի Վարանդայի,
ԼԵ (35) մասն գեղի,
Սայ էր հացով սեղանով լի,
Ողորմէր ամեն ազգի:
Կերպարանօքն էլ գովելի,
Թագ պարծանք հայոց ազգի,
Յոյժ կողորեաց ազգէն դաշկի,
Պատերազմեաց յետ օսմանցի,
Սա ոչ էտ հարկ թագաւորի,
Ամուր պարիսպ էր աշխարհի:
ՌՃԾԸ (1736 թ.):

Այս և նման բազմաթիվ ուրիշ նշանակալից փաստերն արժանի են ամենաստեղծուն ուշադրության: Մանավանդ, մեր օրերում, երբ պատմության ադրբեջանցի կեղծարարների կողմից դրանք կանխամտածված անտեսվում են:

XVIII դարի 50-ական թվականներին, օգտվելով Ղարաբաղի մելիքների միջև ծագած ներքին երկպառակություններից, քոչվոր սարքջալու ցեղապետ Փանահ Ալին Վարանդայի մելիք Ծահնագար Երկրորդի օժանդակությամբ տեղափոխվում է Շոշի բերդը և իրեն հուշակում Ղարաբաղի «ինքնակոչ» խան և ապա սկսում չընդմիջվող պատերազմներ մղել մելիքների դեմ: Թեև խաներին չհաջողվեց զենքի ուժով հպատակեցնել հայկական մյուս գավառների օրինական տերերին՝ մելիքներին, այդուհանդերձ, նրանք անհաշիվ ա-

վերածություններ ու տառապանքներ բերեցին արցախահայությանը, որի հետևանքները մինչև այժմ էլ զգացվում են:

Պատմաաշխարհագրական հետազոտությունները, արխիվային նյութերը, մշակույթի հուշարձանները, վիմագիր արձանագրություններն անվիճելիորեն վկայում են, որ Շուշիում ծվարած օտար խանն իր ոտքի տակ հող չի ունեցել, երկրամասի օրինական տերը չի եղել²⁴: Ղարաբաղի հայ մելիքների վարչական տարածքում նա հայտնվել է պատահականորեն, քաղաքական հանկարծական փոփոխությունների ու մեքենայությունների հետևանքով: Այսպես կոչված Ղարաբաղի խանությունը բնավ չի ստեղծվել ոչ Ֆիզիկաաշխարհագրական, ոչ տնտեսաաշխարհագրական, ոչ պատմամշակութային և ոչ էլ էթնիկական հենքի վրա:

Այն էլ ասենք, որ մինչև XVIII դ. կեսերը Լեռնային Ղարաբաղում թաթարներ և այլազգի մուսուլմաններ ընդհանրապես չեն եղել: Այդ են

²⁴ Արցախ-Ղարաբաղի մելիքների առաջին պատմագիր Բաֆֆին XIX դարավերջին գրել է. «նա (Շուշիի առաջին խան Փանոսը — Շ. Մ.) Ղարաբաղի ամբողջ գավառում մի տեղ չունեի, որի վրա բերդ հիմնել: Շուշի բերդի տեղը վարանդայի մելիք Շահնազարից: Նա ամբողջ Ղարաբաղում մի կտոր գետին չունեի, որ ծառայեցնի իր տոհմային գերեզմանատան համար և այդ պատճառով հաշենի Հասան Ջալալյան իշխաններից գնեց Աղզամը, որ մինչև այսօր ծառայում է նրա ժառանգների համար տոհմային գերեզմանատուն» (Բաֆֆի, նրկերի ժողովածու, հ. 10, համասյի մելիքությունները):

վկայում ինչպես հայկական, վրացական, պարսկական, այնպես էլ ռուսական պաշտոնական աղբյուրները²⁵: Այս իրողությունը չեն ժխտում նույնիսկ խաների գրագիրները և ադրբեջանցի (նախահեղափոխական շրջանի) բոլոր պատմաբանները:

Ահա թե ինչու Արցախի տարածքում արձանագրված բոլոր հուշարձանները հայկական են: Հարկավ, Շուշիի խաների օրոք և հետագա շուրջ 175 տարվա ընթացքում նրանք՝ Արցախ թափանցած եկվորները՝ Կովկասի թաթարները, կարողացել են կառուցել միայն երկու մզկիթ (այն էլ XIX դ. վերջերին, հայ քարգործ վարպետներ վարձելով), ավելի քան 20 հազար հայկական հուշարձանների դիմաց: Սա է ճշմարտությունը և դրանից չի կարելի փախչել: Մյուս էական ճշմարտությունն այն է, որ XIX դ. սկզբին՝ 1823 թ. դրությամբ հայերը կազմում էին Արցախի բնակչության 84,6, պարսիկ-թաթարները (ադրբեջանցիները)՝ 14,7, իսկ քրդերը՝ 0,7 տոկոսը²⁶:

Այսպիսին են փաստերը: Պատմական, հավաստի փաստերը: Եվ առաջնորդվել է հարկավոր միայն դրանցով, այլ ոչ թե այսօրվա քաղաքական պատվերներով, հարևանների հոգևոր ու մշակութային արժեքները սեփականելու մտրացկա-

²⁵ См. А. Бутков, Материалы по новой истории Кавказа, СПб, 1889.

²⁶ Описание Карабахской провинции, Составленное в 1823 г. Тифлис, 1866, стр. 260.

նությանը: Խորհրդային Ադրբեջանի պատմաբանասիրական գիտությունը երկար ժամանակ աչքի է ընկնում իր անբարո, հակագիտական, հակահայկական հրապարակումներով: Ադրբեջանցի «գիտնական» այրերը փնթի մասվաճառի պես անընդհատ կացնահարում են Անդրկովկասի պատմությունը, բացահայտ քամահրում պատմական փաստերը, առաջ քաշում սուտ ու կեղծ հայացակարգեր (կոնցեպցիաներ) և ապա հորթային հրճվանքով հենվում դրանց վրա ու «ստեղծում» սեփական ժողովրդի հնացրած, գունազարդված պատմությունը:

Չի կարելի չհամաձայնել փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր Մ. Կապուստինի հետ, որ կեղծ գիտնականները հեշտությամբ խցկվում են իրենց ազգային և ռեգիոնի մշակույթի պատմության մեջ և հին կլասիկներին քաշքշում ազգային մի «գաղութից» մյուսը և դրանով նրանց համարում իրենց ազգի «սրբություններ», մոռանալով, որ Նիզամու դարաշրջանում դեռ չկային ադրբեջանցիները՝ որպես առանձին ժողովուրդ²⁷:

Օրինական հարց է ծագում. եթե Նիզամու դարաշրջանում, այսինքն XII դ. ադրբեջանական ժողովուրդը դեռևս ձևավորված չէր, չկար, ապա ինչպե՞ս կարելի է նրան վերագրել ներկայիս Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքում գտնվող վաղ միջնադարի հուշարձանները: Ինչ-

²⁷ М. Капустин, Состав земли не знает грязи, «Советская культура», 27 декабря 1988 г.

պե՞ս կարելի է մի հարվածով ադրբեջանական դարձնել Արցախի հայ մշակույթի գործիչներին՝ Դավթթակ Քերթոդին, Մովսես Կաղանկատվացուն, Մովսես Դասխուրանցուն (VII—IX դդ.) և այլն:

Վերջին տարիներին ադրբեջանական գանգվածային լրատվական միջոցները, հրատարակչությունները աննախադեպ բարբարոսական հարձակումներ են գործում Հայաստանի և հայերի վրա: Այստեղ խոսքը հիվանդագին հայատնայության, անազնվության կամ բացահայտ նենգափոխության մասին չէ, այլ պատմական փաստերի՝ իշխանությունների կողմից հովանավորվող աղավաղումների, սեփական հայեցողությամբ դրանք «դգել-փչելու» անբող քաղաքականության: Հարկավ այդպես էին վարվում Դոստոևսկու դեերը, որոնք իրենց խեղկատակ տեսությունները հաստատելու համար դիմում էին ամեն ինչի: Նման կաղապարով ադրբեջանցի վայ գիտնականները քոչվոր թուրքերին դարձրին «նստակյաց», կովկասյան աղվաններին՝ «ադրբեջանցիներ», պարսիկ, քուրդ, հայ մշակույթի գործիչներին՝ «ադրբեջանական արվեստի կլասիկներ», հայկական խաչքարերը՝ «խաչդաշ», արցախահայերին՝ «եկվորներ» և այլն:

Ընդհանրապես մեր հարևանները դատում են տեղի ու ժամանակի պարագայից դուրս: Օգտագործում են իրենց իսկ կողմից առաջ քաշված կեղծ փաստարկները և շարահյուսում սին պատ-

մություններ: Ասենք՝ փաստերն ի՛նչ նշանակու-
թյուն կարող են ունենալ այս պարագայում, ուր
չկան ոչ տարրական բարեխղճություն, ոչ գիտա-
կան մոտեցում և ոչ էլ ամոթի զգացում: Ամեն ինչ
արվում է թուրքավարի՝ կողոպտել, թալանել ու-
րիշների ոչ միայն տարածքները, այլև սլաոմու-
թյունը, մշակույթը:

Հերթական առաջադրանք է տրված «ապացու-
ցել», որ Ադրբեջանական Հանրապետության տա-
րածքը հնուց ի վեր պատկանել է ադրբեջանցի-
ներին: Պատվերը կատարվում է դարձյալ թուր-
քավարի. զարգացնել «թուրքերի՝ իբր թե հնուց
ի վեր նստակյաց ապրելու կերպի մասին հատուկ
տեսություն, որ իբր թե Արևելյան Անդրկովկասի
վաղնշական բնակիչներն են: Ըստ որում բոլոր
հնագիտական արժեքները դիտարկվում են որ-
պես հին թուրքական ազգային մշակույթի մա-
սունքներ: Մինչդեռ Ադրբեջանի քոչվորների մա-
սին գոյություն ունի զգալի գրականություն, այդ
թվում՝ տեղացի հեղինակների»²⁸: Այդ ամենն իրա-
կանության, պատմության հետ կապ չունեցող զա-
ռանցանք է, ադրբեջանցի հեղինակների փափա-
գը, իրենց ժողովրդի պատմությունը բարեփոխված,
հնացած և քաղաքակիրթ ներկայացնելու աներե-
վակայելի ցանկություն: Մինչդեռ, պատմությու-
նը միանշանակ վաղուց ապացուցել է, որ Քուռ-
Արաքսյան տափաստաններում վաչկատուն թուր-

²⁸ Ю. Бромлей, Октябрь и развитие межнациональных отношений в СССР, М. 1987, стр. 56.

քական ցեղերի հայտնվելուց հետո (XII—
XIV դդ.) թուրքալեզու հիմքերի վրա աստիճա-
նաբար տարածվում է քոչվորական կացութաձե-
վը: Թուրքերի արտադրության հիմնական եղա-
նակը, Կ. Մարքսի բնութագրմամբ, դառնում է
թալանը: Ինչ վերաբերում է Արցախի լեռնային
և նախալեռնային տարածքին, ապա թուրք քոչ-
վորներն այստեղ (ինչպես ցույց կտրվի քիչ հե-
տո) հայտնվեցին XVIII դ. երրորդ քառորդում
միայն:

Բայց, ախր, նրանց հակագիտական մար-
զանքները դրանով չեն վերջանում: Ծատ հաճախ
տպագրում են հայկական բազմազան հուշարձան-
ների՝ խաչքարերի, տապանական կոթողների,
բարձրաբանդակների, վիմագրերի լուսանկարներ:
Եվ ինչ էք կարծում՝ ինչպիսի մակագրությամբ.
«Քար ալբանական գրությամբ»: Ոչ ավել, ոչ պա-
կաս: Մեկ-մեկ էլ նշվում է, որ այն գտնվել է Ա-
դրբեջանական ԽՍՀ Լաչինի կամ մեկ այլ շրջ-
անում: Սրանով էլ սպառվում է հուշարձանի մա-
սին հաղորդվող տեղեկությունը: Չեն նշվում հու-
շարձանի արարման ժամանակը, գտնվելու տե-
ղը և, որ ամենից կարևորն է, վիմագրության բո-
վանդակությունը: Դրա փոխարեն միայն մերկա-
պարանց հայտարարվում է, որ հուշարձանն աղ-
վանական է: Մինչդեռ լուսանկարների վրա հըս-
տակ նշմարվում են հայերեն տառեր, և դրանք
ստանց որևէ դժվարության կարդացվում են:

Այս բնագավառի նորաթուխ զեղծարարներից
մեկի՝ Վ. Ալիևի հերթական «գիտական հայտնա-

գործությունը» մերկացրել է Հ. Սվազյանն իր «Մի «ալբանական» գրության մասին» հոդվածում²⁹:

Կեղծիքը, սակայն, սրանով էլ չի ավարտվում: Ադրբեջանի մի շարք թանգարաններում պահվում և ցուցադրվում են հայ մշակույթի հազարավոր արժեքներ³⁰: Այցելումներին դրանք ներկայացվում են գրեթե նույն կադապարով: Բացարձակներում նշվում է. «Քար ադրբեջանական հին գրությանը»: Ահա քեզ գիտություն, թանգարանային արժեքների ուսումնասիրման ու մասսայականացման ադրբեջանական ձև:

Այսբանից հետո մեզ մնում է հիշեցնել կեղծարարներին, որ պատմությունը բնավ չի ճանաչում ստորադաս եղանակով կոացնել, խոնարհել, ձևափոխել փաստերը, իրողությունները: Քանզի ճշմարտությունը վաղ թե ուշ դուրս է գալու լույս աշխարհ, իսկ կեղծիքը նետվելու է աղբանոց:

* * *

Արցախի մշակույթի և ճարտարապետության մի նոր վերածնունդ սկսվեց XIX դ. սկզբներին, երբ 1805 թ. երկրամասն ինքնական ընդունեց Ռուսաստանի տիրապետությունը, որը հաստատվեց 1813 թվականի Գյուլիստանի ռուս-պարսկա-

²⁹ Մանրամասն տես՝ Հենրիկ Սվազյան, Մի «ալբանական» գրության մասին, «Լրաբեր», 1987, № 2, էջ 42—45:

³⁰ Մանրամասն տես՝ Ս. Բարխուդարյան, Ադրբեջանի պատմության թանգարանում պահվող հայկական հուշարձաններից մեկի մասին, ՀեՍՀ ԳԱ Տեղեկագիր, 1964 թ., № 1, էջ 61—64:

կան հաշտության պայմանագրով:

Արևելյան Հայաստանի մի շարք մարզերի թվում Ղարաբաղում ևս մտցվեց ռուսական կառավարման համակարգ, որով և ժողովրդի առջև ծառայեց նոր խնդիրներ. «Ընդգրկել նոր կյանք, հարմարվել նոր պայմաններին և առաջ տանել հոգեկան կարողությունների զարգացումն այն պայմաններում, որը տալիս էին փոփոխված համագամանքները»³¹:

1868 թվականին Ելիզավետպոլի նահանգի մեջ մտան Ղարաբաղի տարածքում ստեղծված Ծուշիի, Չաբրայիլի, Ջիվանջիրի, մի փոքր մասով էլ Զանգեզուրի գավառները: Այս ամենը հանգեցրեց այն բանին, որ անցյալի գիրկը նետվեցին թուրքական, պարսկական և նրանց դրածոների՝ Ծուշիի խաների ասպատակությունների ու վայրագությունների մոպլ ժամանակները:

Երկրամասը բռնեց կապիտալիստական զարգացման ուղի: Առանձնապես թափ ստացան առևտուրը, արհեստներն ու մետաքսի արդյունաբերությունը: Ստեղծվեցին մի շարք խոշոր քաղաքատիպ՝ բնակելի և հասարակական շենքերով գյուղեր, ավաններ (Հոնաշեն-Հադրոթ, Տող, Մեծ Թաղլար, Ճարտար, Ավետարանոց, Թալիշ, Գետաշեն), կառուցվեցին ճարտարապետական տեսակետից ներկայանալի եկեղեցիներ (ս. Հարությունը, Ամարասի նոր եկեղեցին, Թալիշի

³¹ Ան. Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր գլխի, Թիֆլիս, 1914, էջ 59:

ս. Աստվածածինը, Գետաշենի եռանավ բազիլիկը, Ծուշիի Ագուլեցոց, Մեղրեցոց եկեղեցիները), դպրոցներ, դղյակներ, կամուրջներ, ճանապարհներ:

Նոր պայմաններում բարգավաճում և համակրվակապան կյանքում ուրույն դիրք է գրավում Ղարաբաղի միակ քաղաքը՝ Ծուշին, ուր արդեն 1828 թվականից հայերեն գրքեր ու պարբերականներ էին հրատարակվում: Քաղաքն ուներ իր հռչակավոր թեմական դպրոցը (1838), Կուսանաց վանքը (1818), թատրոնը (1891), հիվանդանոցը (1900), ամառային և ձմեռային ակումբները, գործող վեց եկեղեցին և մշակութային-լուսավորական բազմաթիվ այլ հաստատությունները, հարչուրավոր արհեստանոցները, խանութները, շուկաները: 1847-ին ստանալով քաղաքի կարգավիճակ՝ Ծուշին XX դարի սկզբին դարձավ հայկական մշակութային կյանքի առաջատար օջախներից մեկը, ազատամիտ ոգու ջահակիրը, ոսկեձեռիկ վարպետների, արիասիրտ հերոսների, անըրկուն հեղափոխականների, գրականության և արվեստի նշանավոր շատ գործիչների ծննդավայրը:

Հայաշունչ ու հայալեզու Ծուշին, սակայն, առավելապես աչքի էր ընկնում իր քաղաքաշինական ինքնատիպությամբ, ճարտարապետական ծավալների ներդաշնակությամբ, պաշտամունքային և ժողովրդական կարույցների գեղեցկությամբ:

Ծուշիի հանդիսավոր ճարտարապետության ավանդույթները հայկական են, կառուցողական ձևն ու ոճը տարածված են եղել ինչպես Արցախ-Ղարաբաղի, այնպես է հարևան Այունիքի բնակավայրերում: Թե՛ բնակելի, թե՛ արտադրական և թե՛ հասարակական-մշակութային բնույթի կառուցվածքները պարզ ու արտահայտիչ են և գալիս են հայկական լոնմամենույլ ճարտարապետությունից: Այս առումով հատկանշական է Ղազանչեցոց ս. Ամենափրկիչ խոշոր չափերի փառահեղ եկեղեցին (1868—1887): Այն և քաղաքի մյուս՝ Կանաչ ժամ (ս. Հովհաննես Մկրտիչ) տաճարը (1847), ինչպես նաև Առաքյուլի Մարիամ Աստվածածինը (1902—1907), Գանձակի և Քարվի հայկական եկեղեցիները (XIX դ. վերջ և XX դ. սկիզբ) կառուցելիս հայ շինարարներն օգտագործել են իրենց հին ավանդույթները և դրանով իսկ վերադարձել գմբեթավոր կառուցվածքների տիպին, որն ամենատարածվածն էր հայ ճարտարապետության նախորդ շրջաններում: VI—IX և XI—XIII դարերում: Հայ քարգործ վարպետները դրսևորեցին խոշոր ճարտարապետական գլուխգործոցներ ստեղծելու իրենց ձիրքը, որը քաղաքական ու տնտեսական դաժան ժամանակներում ժողովուրդը անթեղած կրակի պես պահել էր իր ներսում:

Միաժամանակ շեշտակի վերելք էր ապրում ու համահայկական մշակույթի գանձաբանում ա-

ուանճնակի տեղ բռնում Արցախի դեկորատիվ-կիրառական արվեստը: Ժողովրդական, տնայնագործական արվեստի զարգացումը զգալի չափով պայմանավորված էր երկրամասի բնական հարստություններով և այնտեղով անցնող (արևելք-արևմուտք) ճանապարհներով: Արցախն արտահանում էր բնական մետաքս, գորգեր, կարպետներ, խուրջիմներ, ոսկերչական և արծաթագործական զարդեր, գոտիներ, սափորներ: Արցախի մետաքսը բարձր է գնահատվել միջազգային մի շարք տոնավաճառներում: 1882 թ. Մոսկվայում կազմակերպված տոնավաճառում Հոնաշեն-Հադրութի մետաքսն արժանացել է բրոնզե մեդալի, իսկ մեկ տարի անց՝ 1883 թ. ԱՄՆ-ի Ֆիլադելֆիա քաղաքում՝ ոսկե մեդալի: Տեղին է հիշել, որ XIX դ. վերջերին Արցախի մետաքսից են պատրաստվել Փարիզի Ելիսեյան պալատի վարագույրները:

Դեռևս հին ժամանակներից սկսած՝ Արցախի հայկական գորգերը մեծ պահանջարկ են վայելում: Այդ են վկայում աշխարհի բազմաթիվ թանգարաններում պահպանվող հայերեն արձանագրություններով հազարավոր գորգեր: Արցախ-Ղարաբաղի գորգերը, իրենց մեջ ներառնելով հայկական գորգերին հատուկ կողմերը, ունենան առանձնահատկություններ: Տիպական են ատամնաձև եզրերով ու խաչաձև հարդարանքներով շեղանկյունաձև մեծ զարդանախշերը, որոնք

չստ հաճախ լրացված են կենդանական պատկերներով՝ ամբողջացնելով տեսարանը և միաձուլվելով ընդհանուր կառուցվածքին: Խիստ բնորոշ են կարպետագործության ավանդույթները, որոնք կատարելագործվելով, շարունակվում են մինչև մեր օրերը: Կիրառական արվեստի մի առանձին ճյուղ է ասեղնագործությունը: Այն աչքի է ընկնում գունաչին երանգների և զարդապատկերների բազմազանությամբ:

Հարկ կա՝ հիշեցնելու Արցախ-Ղարաբաղի՝ մանավանդ կանանց զգեստների բացառիկ ինքնատիպությունը հայկական տարազների մեջ՝ հանդուգն ներկապանակով, նախշերի բազմաթիվ ներդաշնակությամբ, որոնցում իրենց ստեղծագործողների էությունը կարդացվում է ոչ պակաս վճիտությամբ, քան ուրիշ հոգևոր ստեղծագործությունների մեջ:

Արցախի հայ ժողովրդական երաժշտական արվեստն ազգային ամբողջական երաժշտության ցայտուն հատվածներից է, կրում է նրա բազմադարյա ավանդույթները, ունի ոճական նույն ճյուղավորումները: Հատկապես նշանավոր են Արցախի հորովելները, ճախարակի սրտառուչ երգերը, որոնցում դրսևորված են արցախցու սոցիալական կյանքի դժվարին պատկերները:

Արցախի՝ Հայաստանի ինքնատիպ պատմա-ազգագրական նշանավոր մարզերից մեկի բանահյուսական հարուստ նյութերի ժանրային, մոտիվային, սյուժետային ու գեղարվեստաարտա-

հայտնական միջոցների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ դրանք հայ ժողովրդական բանահյուսության տեղական դրսևորումներ են:

***

Եթե փորձենք հակիրճ մի գնահատականի մեջ ամփոփել այս ամենը, ապա առաջին հերթին պիտի ընդգծենք այն իրողությունը, որ **անհիշելի ժամանակներից ի վեր հայ բնակչության կյանքն Արցախում չի ընդհատվել:** Օտար ասպատակիչների կողմից ավերի ու ավարի ենթարկված մի բնակավայրի տեղում կամ նրա կողքին կառուցվել է նորը: Խորտակված, քայքայված մի վանքի, եկեղեցու, բերդի, կամրջի փոխարեն ստեղծվել է մեկ ուրիշը: Նորերն են կառուցվել՝ առավել անմատչելի վայրերում, անտառի խորքում, բլրալանջերին, լեռան բարձունքին, չար աչքից հեռու:

Արցախ-Ղարաբաղի ազգային ինքնության վկայագրերը նրա տարածքով մեկ սփռված ալեղի քան **20 հազար պատմաճարտարապետական ռուշարձաններն են:** Այս թվերը հեռու են վերջնական լինելուց, քանի որ Արցախի ոչ բոլոր հուշարձաններն են ենթարկված պետական պատշաճ մակարդակի հաշվառման³²: Հուշարձաններից շա-

³² Արցախում, ցավոք, բացակայում են անհրաժեշտ վերաբերմունքն ու հոգատարությունը հուշարձանների նկատմամբ: Դրանց վերականգնման ու պահպանության մասին իշ-

տերը երկար դարերի պատմություն ունեն և հայկական ընդհանուր մշակույթի անբաժան մասն են կազմում: Անցյալում հայերի ինքնապաշտպանության և գոյատևման համար մղված պայքարում իրենց անգնահատելի դերն են ունեցել ոչ միայն լեռնաստանի բերդ-ամրոցները, այլև վանքային խոշոր համալիրներ **Ամարասը՝** IV դարի սկզբին, **Կատարովանքը՝** նույն դարի կեսին, **Գտիչը, Վարազգունը, Խտուդրեն՝** IX դարի առաջին քառորդում, **Գանձասարը, Դադիվանքը՝** XIII դարում **Տողը** և **Շուշին՝** XVIII դարի վերջին և XIX դարի սկզբին, իսկ **Մալաբերդ-Ասկերանը՝** XX դարի սկզբին:

Դարերի միջով մեզ հասած վանքային համալիրներում, նշանավոր եկեղեցիներում անգամ խավարի ու մղձավանջի պայմաններում անմար կրակի պես բոցկլուտացել է ազգապահպանության անշեջ կրակը: Դրանք երկրամասում լուսավորություն և կրթություն տարածող առաջին օջախ-

խանութիան բարձրագույն մարմինների որոշումներն այստեղ կիրառություն չեն գտնում: Քանի դեռ Արցախը մնում է Ազրբեջանի կազմում, այս կարևոր գործում չեն կարող շառացանալ զժվարություններ, արգելակումներ: Որովհետև Ազրբեջանի կառավարությունը չի հրաժարվել այն մտքից, որ արցախահայությանը պիտի վերագրվեն նրանից խլված մշակույթը, սրբամությունը, հոգևոր կյանքը: Այս արհեստական բարդությունները կվերանան, երբ Արցախը վերամիավորվի մայր Հայաստանին:

ներն էին՝ հովանի գրչության ծաղկամանը: Այդ հուշարձանները միաժամանակ մեր նախնիների կերտած պատմության քարակերտ տարեգրություններն են, քարե մատյանները՝ իրենց վրա պահպանված հազարավոր հայերեն վիմագիր արձանագրություններով, որոնք գալիս են դարերից և արտացոլում սերունդների նյութական և հոգևոր կյանքը, երկրամասի բազմադարյա պատմությունը, նրա ժողովրդի հայրենասիրական ոգին, հարատևելու անասան կամքը, ստեղծագործելու հանճարը:

Այս կոթողները ճարտարապետական այն հուշարձաններից են, որոնք իրենց սքանչելի արվեստով անջնջելի կնիք են դրել լեռնային երկրամասի դեմքին և զգալի չափով հարստացրել հայկական ազգային մշակույթը և մարմնավորել արցախյան ճարտարապետական դպրոցը: Այն զարգացել է միջնադարյան Հայաստանի ճարտարապետական մյուս դպրոցներին (**Անիի, Սյունիքի, Լոռու**) բնորոշ ընդհանուր օրինաչափություններով: Ինչպես, օրինակ, եկեղեցիների հորինվածքում գմբեթավոր-խաչաձև դահլիճների «ներգծված խաչի» կիրառումը, ճակատների հարդարումը դեկորատիվ կամարներով, կոնտորական քանդակներով ու շքամուտքերով, գավիթների ծածկերի իրականացումը փոխանցվող կամարներով: Միաժամանակ առկա են Արցախի ճարտարապետական դպրոցին բնորոշ առանձնա-

հատկություններ. եկեղեցիների հորինվածքներում միանալով դահլիճի (XII—XIII դդ. Հայաստանի այլ մարզերում այդ հորինվածքով կառուցվել են հիմնականում մատուռներ, վանքային համալիրների փոքր եկեղեցիներ) անհամեմատ լայն կիրառումը: Մյուս կարևոր առանձնահատկություններից է եկեղեցիներում ուղղանկյուն բեմի զանգվածային կիրառումը: Հատկանշական են նաև Արցախի խաչքարերն ու մահարձանները՝ կենցաղային մոտիվներով արված բարձրաքանդակների առատությամբ:

***

Այսուհանդերձ, երկրամասի, հատկապես նրա լեռնային գավառների գյուղացիությունը հողագործ էր և գտնվում էր ծանր դրության մեջ: Հալածվում էին ազգային մշակույթը, առաջադիմական գաղափարները: Հրահրվում էին ազգամիջյան ընդհարումներ:

Զրկանքն ու կարիքը գյուղի աշխատավորներին ստիպում էին թողնել հայրենի ուտանը և գնալ Ծուշի, Բաքու, Անդրկասպյան երկրամաս՝ ցավթահանքերում, գործարաններում ու ֆաբրիկաներում աշխատելու: Հայրենի երկրամասի հոգսերը թեթևացնելու այլ ճանապարհ ընտրեցին Եվրոպայի և Ռուսաստանի բանվորական կենտրոններում սովորող դարաբաղցի մոլորված ուսանողները: Նրանց և արդեն պրոլետար դարձած երեկվա գյուղացու միջոցով մարքսիզմի գաղափարները դեռևս XIX դարի վերջին տարածվե-

ցին նաև Ղարաբաղում: Այսպես, 1891 թվականին Ջրաբերդի Կուսապատ գյուղի դպրոցն անցկացրեց մայիսնեկյան առաջին տոնակատարությունը, 1897 թվականին հեղափոխական ակամավոր գործիչ Բոգդան Կնունյանցն ստեղծեց ՌՍԴԲԿ ղարաբաղյան առաջին խումբը: XX դարի սկզբին **Ննգի** գյուղում գործել է **ընդհատակյա տպարան**, որտեղ արտատպվել են «Իսկրա» թերթի առանձին համարներ և հեղափոխական բնույթի այլ գրականություն:

Հոկտեմբերյան հեղափոխության նախօրյակին **Վ. Ի. Լենինի** մերձավորագույն զինակիցների թվում կային երկու տասնյակից ավելի ղարաբաղցի պրոֆեսիոնալ հեղափոխականներ՝ **Բ. Կնունյանցը, Ա. Բեկզադյանը, Ս. Կասպարովը, Ս. Կասյանը, Ս. Տեր-Գաբրիելյանը** և ուրիշներ:

XX դ. առաջին քառորդում Հայաստանի (այդ թվում նաև Արցախի) փրկության համար շատ բան արած ֆիդայիների շարքում կային նաև հայ ազգային-ազատագրական պայքարի զինված ջոկատների ղարաբաղցի հրամանատարներ՝ **Նիկոլ Դուման, Թուման Քեռին, Արտեմ Լալայանը, Թեվան Ստեփանյանը, Դալի Ղազարը, Ապանիկը, Իշխանը** և ուրիշներ:

Այսբանից հետո, ինչպես ընդունված է, պետք է նշվի, որ աղքատության ու ստրկության դատապարտված ղարաբաղցիները մեծ խանդավառությամբ ընդունեցին Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը և ազգերի եղբայրական ընտանիքում,

«Ադրբեջանի կազմում ձեռք բերելով ազգային արժանապատվություն և նաև պետականություն»³³, մի չտեսնված ու չլսված արագությամբ նվաճեցին «զարգացած սոցիալիզմի» բարձունքները, որտեղից նրանց առջև ուր որ է բացվելու էր կոմունիզմի լայնահուն երջանկության պողոտան: Եվ այստեղ էլ պետք է դրվի վերջակետ: Մինչդեռ սա ընդամենը բարի ցանկություն է, խաբուսիկ տեսիլք, ինչու չասել, նաև խորհրդային պրոպագանդայի որդեգրած ճարտասանական անսքող կեցվածք:

ՀԱՆՅԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՂԹԱ

Լեոնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի 70 տարվա պատմությունը ոչ միայն սոցիալիզմի, կոմունիստական գաղափարախոսության օգտին բնավ չխոտող փաստ է, այլև, անկասկած, կազմակերպված հանցագործությունների մի շուրջինակ շղթա: Արցախահայության ապրած ողբերգությունները վկայում են, որ այս երկրամասում ոտնահարվում են մարդու ամենատարրական իրավունքները: Եվ ահա, գորրաչովյան վերակառուցման պայմաններում միայն արցախահայությունը հնարավորություն ունեցավ բացեիբաց հանդես գալու իր խեղված ճակատագիրը ուղղելու՝ մայր Հայաստանին միավորվելու արդարացի պահանջով:

³³ «Проблемы Мира и социализма», № 6, 1977, стр. 12.

Արդե՞ն չորրորդ տարին է, որ Ղարաբաղը դարձել է կենտրոնական իշխանությունների «մտահոգության» հարցը, երկու հարևան հանրապետությունների միջև ստեղծված լարվածության օջախ, միջազգային հասարակայնության հիացմունքի և կարեկցանքի առարկա: Ուստի անհրաժեշտ է թեկուզև ընդհանուր գծերով ներկայացնել Արցախ-Ղարաբաղյան պրոբլեմի պատմությունը և այդ կապակցությամբ կենտրոնական իշխանությունների ընդունած այն որոշումները, որոնցով կենտրոնը փորձում է ապակողմնորոշել հասարակայնությանը, դրանով իսկ չլուծել քաջարի ժողովրդի արդարացի պահանջը:

Ե՞րբ է առաջացել Ղարաբաղի պրոբլեմը կամ ե՞րբ է սկսվել նրա հայ բնակչության ողբերգությունը: Այս հարցին պատասխանելու համար հարկադրված ենք փոքր-ինչ հետ պտտել ժամանակի անիվը՝ բացահայտելու այս պրոբլեմի արմատները, պրոբլեմ, որը գլորվող ձնագնդի նման գնալով մեծանում է: Բանն այն է, որ այսօր այստեղ տեղի ունեցող ողբերգությունները ուղղակիորեն կապված են 20-ական թվականների սկզբին Ղարաբաղի հարցում թույլ տրված ճակատագրական սխալի հետ: Այո, այս մարզում սերունդները փոխարինում են միմյանց՝ իրար հանձնելով ոչ միայն գործերը, այլև տառապանքը, հոգսերը, իղձերը և իրենց գոյության համար մղվող պայքարը:

Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից անմիջապես հետո Արցախ-Ղարաբաղում ստեղծվել էր լարված վիճակ, որն ավելի բարդացավ Անդրկովկասի սեյմի անկումից հետո: Անիշխանության դժվարին պայմաններում արցախահայությունը միասնական ճակատով ոտքի ելավ տնօրինելու իր ճակատագիրը:

1917 թ. դեկտեմբերի 16-ին Շուշիում ստեղծվեց Հայոց ազգային խորհուրդը, որը 1918 թվականի հուլիսի 22-ին վերակազմվեց Լեռնային Ղարաբաղի կառավարության: Նրա վարած արտաքին և ներքին ինքնուրույն քաղաքականությունը վավերացված է Ղարաբաղի ժողովրդական ներկայացուցիչների այն ութ համագումարների որոշումներում ու **հռչակագրերում**, որոնք անցկացվել են 1918 թ. հուլիսից մինչև 1920 թ. փետրվարն ընկած ժամանակաշրջանում³⁴:

Այդ տարիներին ղարաբաղցիների հիմնական պայքարն ուղղված էր 1918 թ. **հարվում ստեղծված մոսավաթական Ադրբեջանի նվաճողական քաղաքականության դեմ**, որն առաջին իսկ օրից, միջոցների մեջ խտրություն չդնելով, ձգտում էր տեր դառնալ Լեռնային Ղարաբաղին: Սակայն ոչ նրա տասնապատիկ գերազանցող ուժերը, ոչ

³⁴ Մանրամասն տես՝ Հաբ. Թումյան, *Գեպեր Լեռնային Ղարաբաղում, 1917—1920 թթ. (պատմական ակնարկ)*, Երևան, 1965:

թուրքական անմիջական օգնությունը և ոչ էլ վերջիններիս փոխարինած **անգլիացիների** նենգ ու խորամանկ ադրբեջանամետ քաղաքականությունը չկարողացան ծնկի բերել Արցախ-Ղարաբաղին: Այնուհանդերձ, սուսավթաականները հրահրեցին ազգամիջյան ընդհարումներ, ավերեցին բազմաթիվ գործարաններ, կտրտեցին այգիներ, հիմնահատակ կործանեցին հայկական մի շարք բնակավայրեր, հրդեհի ու կողոպուտի մատնեցին Շուշի քաղաքի հայկական թաղամասերը: Այդ ամենի մասին մեծ դառնությամբ է հիշել **Սերգո Օրջոնիկիձեն**, որն անձամբ տեսել է Շուշիի ավերակները: «Այսօր էս սոսկումով եմ հիշում այն պատկերները, որ մենք տեսել ենք 1920 թ. մայիսին Շուշիում: Հայկական գեղեցիկ քաղաքը եղել է հիմնահատակ ավերված, կործանված»³⁵:

***

1920 թվականի մայիսին կարմիր բանակի օգնությամբ Ղարաբաղում հաստատվում են խորհրդային կարգեր: Բայց քանի որ ամբողջ Հայաստանի տարածքում չէ, որ ստեղծվել է խորհրդային իշխանություն, ուստի Ղարաբաղի պատկանելության հարցը առաջ բերեց սուր վեճեր: Ադրհեղկոմի ղեկավարները պահանջում էին, որ Ղարաբաղը միացվի Ադրբեջանին, իսկ **Գ. Զի-**

³⁵ Прием делегации Сов. Азербайджана руководителями партии и правительства в Кремле. Парг. издат, ЦК ВКП(б). 1936. с. 60 – 63.

չերինը՝ ՌԽՖՍՆ արտաքին գործոց նախարարը, հետևապես նաև կենտրոնական իշխանությունը գտնում էին, որ հայկական Ղարաբաղ և Ջանգեզուր մարզերը «...ոչ մի դեպքում չպետք է միացնել Ադրբեջանին: Նրանք պետք է զբաղեցնեն ռուսական զորամասերը, այլ ոչ թե ադրբեջանական: Նրանցում պետք է ստեղծել ռուսական օկուպացիոն իշխանություններ, այլ ոչ թե ադրբեջանական»³⁶: Ս. Օրջոնիկիձենն հեռագրած Չիչերինի սույն հանձնարարականն ադրբեջանցի հրատարակիչները շրջանցել և, բնականաբար, չեն օգտագործել ԼՂԻՄ-ի հոչակման մասին Բաքվում 1989 թ. տպագրված գրքում:

Հայաստանում խորհրդային կարգերի ստեղծման (29 նոյեմբերի 1920 թ.) առթիվ Ադրբեջանի հեղկոմի նախագահ **Ն. Նարիմանովի** և արտաքին գործերի ժողկոմ **Մ. Հուսեյնովի** նոյեմբերի 30-ին հայ ժողովրդին հղված հեռագրով հայտարարվում է. «այսօրվանից Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև եղած տարածքային վեճերը հայտնվում են վերացված» և «Լեռնային Ղարաբաղը, Ջանգեզուրն ու Նախիջևանը մանաչվում են Հայկական Խորհրդային Հանրապետության մասը»: Հաջորդ օրն Ադրբեջանի կառավարության սույն հոչակագիրը քննարկվում և հաստատվում է Բաքվի խորհրդի հանդիսավոր նիստում: Այս մասին դեկտեմբերի 2-ին հայտնվում

³⁶ ЦПА ИМЛ. при ЦК КПСС, ф. 64, оп. 2, д. 5, л. 18.

Է Լեւնիհին: Երկու օր հետո, դեկտեմբերի 4-ին, «Պրավդա» թերթում տպագրվում է Ստալինի կոչը՝ ուղղված հայ ժողովրդին: Այնուհետև ՌԿ(Բ)Կ Կովկասյան բյուրոն Նարիմանովի մասնակցությամբ իր 1921 թվականի հունիսի 3-ի նիստում միաձայն որոշում է. «հաստատել Լեոնային Ղարաբաղի՝ Հայաստանին պատկանելության մասին Հայաստանի կառավարության դեկլարացիան»³⁷: Սույն դեկլարացիան տպագրում է նաև «Բակինսկի ռաբոչի» թերթը (22 հունիսի 1921 թ.):

Թվում էր, թե տարածքային վիճելի հարցերը մեկընդմիջտ կարգավորվեցին: Հուլյեր Էին փափայվում, որ դրանով իսկ հնարավոր կլինի քանդել հայ-ադրբեջանական հարաբերությունները մթազնող հանգույցը: Բայց, ավաղ, Ադրբեջանի ղեկավարները, ոգեշնչված 1921 թվականի մարտի 16-ին Մոսկվայում Թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև կնքված տխրահռչակ պայմանագրով (որով Հայաստանի մի մեծ մասը՝ Նախիջևանի երկրամասն անարդարացիորեն հանձնվեց Ադրբեջանին), կտրուկ շրջադարձ կատարեցին իրենց դիրքորոշման մեջ և արգահատելի պատճառաբանություններով հանդես եկան Հայաստանի տարածքների վերաձևման նոր պահանջներով: Եվ ահա, 1921 թվականի հուլիսի 4-ին ՌԿ(Բ)Կ Կովկասյան բյուրոն վերստին անդրադառնում է Լեոնային Ղարաբաղի վարչատարածքային պատկանելության հարցին: Բյուրոն որոշում է երկրամասը

³⁷ ЦПА ИМЛ, ф. 64, оп. 1, д. 1, л. 1, л. 77. ❖

ար միացնել Խորհրդային Հայաստանին³⁸: Սակայն մեկ օր հետո բյուրոն, Նալչիկից Թբիլիսի անապասելի ժամանած Ստալինի մասնակցությամբ, ստանց քննության և քվեարկության, կամայականորեն հայկական մարզը հանձնեց Խորհրդային Ադրբեջանին, խոստանալով մարզին «ինքնավարության լայն իրավունքներ»: Դա պատճառաբանվեց այն սխալ հիմնավորմամբ, թե իբր «դա անհրաժեշտ է մահմեդականների և հայերի միջև ազգային խաղաղություն հաստատելու համար, և որ դա է թելադրում Ադրբեջանի հետ Ղարաբաղի տնտեսական կապերի շահը»³⁹:

Այնուհետև Լեոնային Ղարաբաղի հարցը լրսվեց 1921 թվականի հուլիսի 7-ին տեղի ունեցած կուսակցության քաղբյուրոյի նիստում: Լեւնիհի նախագահությամբ որոշվեց տարածքային վեճերը լուծելիս հիմք ընդունել էթնիկական գործոնը, ազգերի ինքնորոշման իրավունքը: Դարձյալ մեկ օր հետո՝ հուլիսի 8-ին, Ստալինը հեռագրում է Օրջոնիկիձեին և պարտադրում նրան «վիճելի հարցերը լուծել հօգուտ Ադրբեջանի և Թուրքիա-

³⁸ Нагорный Карабах (историческая справка), Ереван, 1988; с. 23—36.

³⁹ В. Микаелян, Л. Хуршудян, «Некоторые вопросы по истории Нагорного Карабаха», «Известия» АН Арм. ССР, Ереван, 1988, № 3, с. 43—56.

Ի դեպ, սույն որոշումն անվավեր ճանաչվեց ինչպես կուսակցության ԼՂԻՄ-ի մարզային կոմիտեի պլենումի (1.06.1988 թ.), այնպես էլ Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի (14.02.1990 թ.) որոշումներով:

լի»⁴⁰: Այս պարագայում էլ Ստալինը ղեկավարվել է իրեն հատուկ կամայականությամբ՝ ուժեղին բավարարելու, թույլին ճնշելու քաղաքականությամբ: Այսպիսով, լիովին անտեսվում են Լեոնային Ղարաբաղի բնակչության 94,4 տոկոս կազմող հայերի կամքը, պատմամշակութային ու ազգային-տարածքային գործոնները:

Քաղաքական անբարոյականության տիպիկ օրինակ հանդիսացող այս խաղում վճռորոշ դեր են ունեցել, ինչպես իրավացիորեն նկատել է ռուս մեծ գրող Ա. Սոլժենիցինը, հանդյանալը սովետների սրտակից բարեկամին՝ Թուրքիային⁴¹ և նրան «համաշխարհային հեղափոխության» մեջ ներքաշելու բոլշևիկների պարզունակ հաշվարկները: Գրեթե նույն միտքն է արտահայտել նաև Կենտրոնական Ասիայի գծով ֆրանսիացի մասնագետ Ռիլիվյե Ռոյը: Նա գրել է. «Ադրբեջանի կազմի մեջ Լեոնային Ղարաբաղը մտցնելու պատճառն այն է, որ Ստալինը ցանկանում էր

⁴⁰ Լ. Խուրշուդյան, *Վերակառուցումը և ազգային հարցի լուծման ուղիները*, «Նրեկոյան երևան», 13 ապրիլի 1989, № 89:

⁴¹ Ալեխանդր Սոլժենիցինը գրել է. «...այդ տարիներին բնավ էլ կարևոր չէր. թե սահմանները որտեղով կանցկացնեն, ապա մի բիշ էլ և բոլոր ազգերը կձուլվեն: Խորաթափանց Իլլիչ-առաջինը սահմանների հարցը անվանում էր «նույնիսկ տասներորդական»: Այդպես էլ Ղարաբաղը կտրեցին, ավին Ադրբեջանին, ինչ տարբերություն, թե ում. այն պահին կարևոր էր հանդանալ խորհուրդների սրտակից բարեկամին՝ Թուրքիային»: Տես՝ նրա «Как нам обустроить Россию. «Комсомольская правда», 18 сентября 1990 г.

լավ հարաբերություններ պահպանել Աթաթուրքի Թուրքիայի հետ ու խաղի մեջ մտցնել մուսուլմանական խաղաթուղթը: Այսպիսով, նա դրոստորեց իր հովանավորությունը Ադրբեջանին, ի վնաս Հայաստանի շահերի»⁴²: Այլ կերպ ասած, ինչպես վկայում են արխիվային փաստաթղթերը, իրականում այդ հեղափոխության շահերի զոհասեղանին են դրվել Հայաստանը և հայ ժողովուրդը:

Երկու տարվա քաշքշուկից հետո, 1923 թվականի հուլիսի 7-ին ստեղծվում է Լեոնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը⁴³, որը սակայն իր մեջ չէր ներառում հայկական բոլոր գավառները, որոնք դարեր շարունակ կազմում էին մի միասնական ազգային-տարածքային միավոր: Նորաստեղծ ինքնավար մարզի վարչատարածքային վերաձևումներ կատարելիս նրանից մեխանիկորեն պոկեցին գրեթե կեսը. ամբողջ Հյուսիսային Արցախը, այժմ Ծախումյանի, Խանլարի, Դաշքեսանի և Ծամխորի շրջանները՝ իրենց 107 հայկական գյուղերով հանդերձ: Փաստորեն անտես-

⁴² «Արցախական», 27 դեկտեմբերի 1990, № 6, էջ 7:

⁴³ Արցախահայության հանդեպ խորականությունն սկսվել է արգեն իսկ ինքնավարության պաշտոնական վերանվանումից: Երկրի բոլոր հանրապետությունները, ինքնավար մարզերը, բացի Արցախից և Նախիջևանից, կոչվում են ընդի ժողովրդի անունով: Եվ պատահական չէ, որ հայերի առաջին պահանջներից մեկը մարզը «Արցախի հայկական ինքնավար մարզ» վերանվանելն էր:

վեց հայ բնակչության ինքնորոշման իրավունքն իր իսկ պատմական տարածքի վրա: Մասնատվեց նաև մշակույթը, որը ստեղծվել է հայ ժողովրդի մտքի ու բազկի ուժով: Այս անդամահատումը կատարվեց անհավատալի թեթևությամբ, քաղաքական խարդախ խաղով: Ծակառուցքի դառն տնօրինությամբ այն, ինչ հնարավոր չէր անցյալում գեների ուժով, իրագործվեց խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո: Դեռ ավելին, որպեսզի հայկական մարզը Հայկական ԽՍՀ-ի հետ սահմանային անմիջական կապ չունենա, հայկական մի շարք բնակավայրեր, որ իրենց դիրքով ու նշանակությամբ կարևոր կապող օղակ էին Սյունիքի և Արցախի միջև, դարձյալ «մոզական» ուժով պոկեցին ինքնավար մարզից և բռնակցվեցին ադրբեջանական շրջաններին: Դրանով էլ չքավարարվեցին. ինչպես երևում է ԼՂԻՄ-ի կտրտված քարտեզից, մարզի մանավանդ կարևոր գետահովիտներում հայկական բնակավայրերի արանքում արհեստականորեն ստեղծված և դեպի մարզի խորքերը երկարաձգված լեզվակներից ու խոռոչներից, այդ հողակտորները մարզից զավթեցին այն հաշվով, որ Ստեփանակերտը կապ չունենա շրջկենտրոնների հետ (իր տարածքի շրջանակներում) և գյուղերից շրջկենտրոն հասնելու համար հարկադրված լինեն շրջանցել մարզի սահմանները: Նպատակը ԼՂԻՄ-ի վրա ճնշում գործադրելն էր, որ իրեն զգացնել տվեց 1988—1991-ական թվական-

ներին, դարաբաղյան հույսնի իրադարձությունների ժամանակ, երբ Ադրբեջանը փակեց այդ լեզվակներով ու խոռոչներով անցնող ճանապարհները, մարզը գրկելով ոչ միայն արտաքին, այլև ներքին հաղորդակցության միջոցներից: Սա էլ կարծես քիչ համարելով, մարզի տարածքից նոր հողակտորներ պոկելու ուրիշ ելք էլ գտնվեց: ԼՂԻՄ-ի տարածքում առանձնացրին (ներճանապարհային հանգույցներում գտնվող) ադրբեջանական չորս (10—30 բնակիչ ունեցող) գյուղակ և վարչականորեն ենթարկեցրին հարևան աղբյուրեջանական շրջաններին: Իսկ Անդրֆեդերացիայի վերացումից հետո հայկական Հաղորդի շրջանից պոկեցին հայկական Հողեր և Հարար գյուղերը և կցվեցին ադրբեջանական Ֆիզուլու և Լաչինի շրջաններին: Սա էլ համարվեց անբավարար: Եվ ահա, 1950—1970-ական թվականներին տնտեսությունները խոշորացնելու առիթը Ադրբեջանի ճարպիկ ղեկավարներն օգտագործեցին իրենց հայաստաց ծրագրերն իրականացնելու համար: Նախ, նրանք անհրաժեշտ գտան Հայաստանամերձ հայկական յոթ գյուղ բունի դատարկել և բնակիչներին ցիրուցան անել: Ասեմք, որ այդ գյուղերից յուրաքանչյուրում սպրում էր 500—700 հայ բնակիչ, որոնք միավորված էին առանձին կոլեկտիվ տնտեսություններում: Հետո կատարվեց ավելի վատթարագույնը: Հայկական գյուղերից խլվեցին ընդարձակ հողահանդակներ և հանձնվեցին մարզում բնակեցված ադրբեջան-

ցիներին: Գյուղերի խոշորացման ժամանակ հաշվի չառնվեցին ոչ բնակլիմայական պայմանները, ոչ պատմական և ոչ էլ ազգային գործոնները, ամեն ինչ իրապարծվեց հակահայկական վայրագություններով, որի հետևանքով Արցախի քարտեզից վերացան հարյուրավոր հայկական բնակավայրեր:

Մարզին վերապահված «կենսական տարածքից» մի քանի կտորներ էլ Բ. Կևորկովն իր բերերարի՝ Հ. Ալիևի «խնդրանքով» 1980-ական թվականներին նվիրաբերեց հարևան ադրբեջանական շրջաններին: Այսպես ձևեցին ու կարկատեցին ԼՂԻՄ-ի վարչական քարտեզը, որը գնալով շագրեմու կաշվի նման նվազում ու նվազում է: Ի՞նչ է սա. տակտիկական քա՛յլ, թե ստրատեգիական նկատառում: Ստացվում է, որ Հայկական ԽՍՀ կողքին կարելի է ստեղծել հայկական ինքնավար մարզ, նրան սահմանակից էլ հայկական ատանձին շրջաններ և Ադրբեջանի տարբեր մասերում գտնվող հարյուրավոր հայկական այլ գյուղերի հետ միասին հպատակեցնել Ադրբեջանական ԽՍՀ-ին, իսկ ադրբեջանական չորս փոքրիկ գյուղեր չէր կարելի թողնել Ադրբեջանին ենթակա հայկական մարզի կազմում: Այսպիսին է եղել զորանոցային սոցիալիզմի բուն էությունը, «մահմեդականների ու հայերի միջև ազգամիջյան խաղաղություն հաստատելու» բոլշևիկների գործելակերպը:

Հայկական տարածքները յուրացնելու ծրագրի

մեջ արցախահայությունն իրավացիորեն տեսնում է իր ազգային կյանքի, դարավոր մշակույթի վերացման իրական վտանգը: Բացի այդ արգելվում էր հայկական պատմական տեղանունների օգտագործումը: Հարցը, սակայն, միայն սահմանային «ճշտումներով» չէր ավարտվում: Հետագայում, հատկապես 60-ական թվականներից ըսկըսած, խնդիր դրվեց մարզի խորքերում՝ կենտրոնական հատվածներում վերաբնակեցնել զգալի քանակությամբ ադրբեջանցիների: Այդ նպատակով մարզում հապշտապ ստեղծվեցին 20-ից ավելի նոր բնակավայրեր, որոնցում արտոնյալ պայմաններով բնակություն հաստատեցին դրսից եկած ադրբեջանցիները:

Այսօր ոչ ոքի համար գաղտնիք չէ, որ այս ամենի դեմ հայերի դժգոհություններն ու բողոքները Մոսկվան անհասկանալի կերպով անտեսում էր և դեռ ավելին՝ բողոքները վերադարձվում էին նրանց, ում դեմ ուղղված էին դրանք: Մովորաբար, որպես կանոն, բողոքները դիտվում էին որպես «բուրժուական ազգայնամոլության» դրսևորում, և նրանց հեղինակները ենթարկվում էին դաժան հետապնդումների:

Ահա թե որտեղ պետք է փնտրել Լեոնային Ղարաբաղի պրոբլեմի ակունքները, որ հետագա տասնամյակներին, մանավանդ Անդրֆեդերացիայի վերացումից հետո էլ ավելի սրվեց և մեր օրերում վերաձվեց **Արցախյան շարժման**:

ԼՂԻՄ-ի ազգային տարածքը կողոպտվելուց հետո էլ գործնական քայլեր չձեռնարկվեցին ոչ մի-

այն սահմանադրությամբ կամ պետական որևէ այլ միջոցառումով նախանշելու ինքնավար մարզի կարգավիճակը՝ խոստացված «լայն իրավունքները», այլև նույնիսկ խոսք չեղավ հանրապետության և նրա կազմում թողնված ազգային ստանձին՝ Ղարաբաղի կազմավորման միջև հաստատվելիք փոխգործակցության մասին: Այսպիսի անորոշության, ավելի ճիշտ՝ իրավագրկության պայմաններում, բնականաբար, մարզի ճակատագիրը տնօրինելու գլխավոր մեխանիզմը եղել են և մնացին խորականությունը, կամայականությունը, վարչահրամայական գործելակերպը: Նման կարգը Բաքվում ընդունվեց ծափահարություններով, իսկ ԼՂԻՄ-ին բերեց նորանոր ավերածություններ, ողբերգություններ, և իրավիճակն, ի վերջո, հանգեցրեց մարդկային և ազգային կյանքի խաթարմանը, հիվանդագին երևույթների ըսկզբնավորմանը:

ԼՂԻՄ-ի կյանքի բոլոր բնագավառներում արմատավորված ծայրաստիճան աղետալի վիճակը վկայում է, որ ռեգիոնում իրականացված քաղաքականությունն ունեցել է մի անսքող նպատակ՝ հնարավորին չափ արգելել մարզի սոցիալ-տրնտեսական զարգացումը⁴⁴, ոտնահարել հայ բնակչության շահերը, ստեղծել անտանելի վիճակ և դրանով իսկ արագացնել մարզից հայերի դուրսմղումը: Հայերը, որ 1923-ին, ինքնավարություն

⁴⁴ «Социалистическая индустрия», 30 апреля 1989 г.

հռչակելիս, կազմում էին բնակչության 94,4 տոկոսը, 1979 թ. մարդահամարի տվյալներով ոչ միայն չէին ավելացել, այլև 18,7 տոկոսով պակասել էին: Նշված ժամանակաշրջանում հայկական մարզի քարտեզից վերացավ 47 հայկական գյուղ: Փակվել ու ավերվել են 44 բնակավայրում գործող 54 արդյունաբերական ձեռնարկություն: Կտրատվել և արմատահան են արվել հազարավոր հեկտար շահութաբեր այգիներ, էոզոգիայի ենթարկվել վարելահողերի և արոտավայրերի ըզգալի մասը:

Խորհրդային իշխանության տարիներին Լեռնային Ղարաբաղում չի կառուցվել հացամթերքների և ոչ մի ձեռնարկություն, որտեղ կարելի կլինեք պահեստավորել և վերամշակել ամեն տարի մարզում արտադրվող ավելի քան 100 հազար տոննա բերքը: 2ի կառուցվել համակցված կերերի գործարան: Մարզը չունի երկաթբետոնե իրերի սեփական արտադրություն, տնաշինական կոմբինատ և այլն:

Գրությունն առավել ողբերգական է ազգային մշակույթի բնագավառում: Գոյություն ունեցող շուրջ 600 եկեղեցիներից ու վանքերից չէր գործում և ոչ մեկը (160 հազար հայ բնակչության առկայության դեպքում): Այսօր դժվար է չափել այն կորուստները, որ հայ մշակույթը կրել է մըշտական արգելքների ու հետապնդումների հետեվանքով: Իսկ ինչքա՞ն են այն կորուստները, որ հաճախակի հասցվել են մարզին՝ նրա մտավոր

րականության ոչնչացման ու դուրսմղման հետև-
վանքով: Հայկական մշակութային ամբողջ ժա-
նանգությունը համարյա թե թաքցված է եղել
մասսաներից: Հայկական մարզի պատմության ու
մշակույթի հարցերը մեկնաբանելիս Բաքվում
միշտ ելնում էին 30-ական թվականներից ար-
մատավորված «այն ամենը, ինչ գտնվում է Ա-
դրբեջանական ԽՍՀ-ի տարածքում, պատկա-
նում է ադրբեջանցիներին» սկզբունքից: Փաս-
տերի կանխամտածված քողարկման, նենգափոխ-
ման ճանապարհով սխտեմատիկաբար կեղծում
էին Արցախ-Ղարաբաղի պատմությունը, կամա-
յականորեն որոշում հուշարձանների ազգային
պատկանելությունը: Մի սերնդի աչքի առաջ, օրը
ցերեկով, կողոպտում էին արցախցիների պատ-
մությունը, ազգային հարուստ մշակույթը:

Արցախահայությունը գրկված էր իր պատմու-
թյան, մշակույթի կամ թեկուզ առօրյա կյանքի
մասին որևէ ուղեցույց, գրքույկ, ուսումնասիրու-
թյուն հրատարակելու, թանգարաններ ստեղծելու,
պեղումներ կատարելու, հուշարձանները վերա-
կանգնելու, ազգային տոները մշելու հնարավո-
րությունից: Դպրոցներում արգելված էր հայ ժո-
ղովրդի պատմության դասավանդումը: Բարձիթո-
ղի վիճակում էր անցյալի արժեքների պահպա-
նությունը: Պարզապես արցախցիների ձեռքերը
կաշկանդված էին, լեզուները՝ սեղմված ատամ-
ների արանքում: Բաքուն հաճախակի լույս աշ-
խարհ էր հանում չփաստարկված, գիտական տե-

սակետից կեղծ տեսություններ, առաջ քաշում
բոլորովին հիմնազուրկ հայացքներ և այդ ամե-
նը ներկայացնում որպես Արցախ-Ղարաբաղի
պատմություն: Իսկ երբ որևէ մեկը փորձում էր
դրան պատասխանել, տեղնուտեղը նրան պիտա-
կավորում էին ժամանակի մտայնությանը խորթ
«իզմերով»:

Սկսած 1920-ական թվականների վերջերից
պլանային կարգով Արցախից և հանրապետու-
թյան այլ հայաշատ շրջաններից ամեն տարի հա-
զարավոր հայ երիտասարդներ էին հավաքագրը-
վում Բաքվի արդյունաբերական ձեռնարկություն-
ներում, շինարարական կազմակերպություննե-
րում մշտական աշխատելու համար: Հետագա-
յում, մասնավորապես 1940—1958 թթ. ԾՁ0-նե-
րում՝ ֆաբրիկա-գործարանային ուսուցման դըպ-
րոցներում, բանվորական կադրերի պատրաստ-
ման վեցամսյա կուրսեր էին քշում ոչ միայն Ար-
ցախի գյուղերի պատանիներին, այլև աղջիկնե-
րին: Հրահանգը՝ պլանը վերևից էր: Բաքուն ըս-
պառնում էր, որ պլանը պետական օրենք է, այն
պետք է անվերապահորեն կատարել: Հարկավոր
էր կառուցել Բաքուն, Սումգայիթը, Մինգեչաու-
րը, Կիրովաբադը: Տասնյակ հազարավոր հայեր
զոհ գնացին այդ զարհուրելի արտագաղթին, դա-
տարկվեցին Արցախի շատ գյուղեր: Գնացին կա-
ռուցեցին, որպեսզի «գործն ավարտված համա-
րելով»՝ բռնագաղթի դաժան օրենքներով, հրով
ու սրով դուրս անեին իրենց իսկ ձեռքերով կա-

նուցված քաղաքներից: Եվ եթե Բաքվում չլինեն հայերի կառուցած շենքերը, ապա այդ քաղաքը նման կլիներ «նախալստրոյի» և միկրոշրջանների քաղաքի: Նույնը կարելի է ասել նաև Ծուշիի, Գանձակի (Գյանջայի), Սումգայիթի, Մինգեչաուրի և մյուս քաղաքների մասին:

Մի կողմից Արցախ-Ղարաբաղից դուրս էին մղում բանվորական կարող ուժերը, մյուս կողմից դրա հետևանքով երկրամասում առաջացած աշխատուժի խիստ պակասը լրացնում ադրբեջանական շրջաններից արտոնյալ պայմաններով «հրավիրված» անասնապահներով: Մի խոսքով, Բաքվի խարդավանքը հետապնդում էր երկու նպատակ: Առաջին՝ հայաթափ անել Արցախը և երկրորդ՝ այնտեղ բնակեցնել ադրբեջանցիների: Արդյունքն առավել քան շոշափելի է: Եթե հետպատերազմյան 45 տարիների ընթացքում ԼՂԻՄ-ի հայերը գրեթե չեն անել, ապա ադրբեջանցիներն ավելացել են ավելի քան 3,5 անգամ: Իզուր չի Հեյդար Ալիևն Ադրբեջանի խորհրդարանում (7 փետրվարի 1991 թ.) հպարտությամբ հայտարարել, որ իր իշխանության տարիներին Լեռնային Ղարաբաղի ադրբեջանացման ծրագիրն ավելի հաջողությամբ է կատարվել⁴⁵:

Կարելի է հազարավոր օրինակներով ցույց տալ, թե ինչպես Բաքվում կազմված ու հաստատված կասկածելի պլան-առաջադրանքների պարտադրումով արցախահայությունից քանում էին նրա

վերջին հյուսիսերը: Առավել անարդար է, եթե չասենք զայրացնող այն հանգամանքը, որ ինչքան խեղճ էին ապրում ղարաբաղցիները, այնքան գունազեղ էր ներկայացվում նրանց ապրելակերպը: Որքան հետընթաց էր ապրում ինքնավար մարզի սոցիալ-տնտեսական կյանքը, այնքան ավելի շատ էին ճառում նրա բարգավաճման ու ծաղկման մասին: Ընդ որում, այդ ճառերը զարդարվում էին ժողովուրդների բարեկամության և ինտերնացիոնալիզմի պերճախոս լոզունգներով:

Մեր երկրի ամենաբարձր ղեկավարի բնորոշմամբ՝ ԼՂԻՄ-ի հանդեպ «ամնարդկային վերաբերմունքը»⁴⁶ ներկայացվում էր որպես «ԼՂԻՄ-ի նկատմամբ Ադրբեջանի ղեկավարների ցուցաբերած հայրական հոգատարություն»:

Հնարավոր չէ ամբողջությամբ բացահայտել բոլոր այն ոճրագործությունները, որոնք հայկական Ղարաբաղում կատարվել են Հայրենական մեծ պատերազմի և հետպատերազմյան տարիների ընթացքում: Հայկական մարզի բնակչության 35 տոկոսը (3—5 անգամ շատ, քան հարևան ադրբեջանական շրջաններից) թշվեց ոսպմանալատ⁴⁸, իսկ 1949 թ. հունիսի 14-ի գիշերը 24,5 հազար բոլորովին անմեղ արցախցի հայեր արտովեցին Ալթայի երկրամաս: Նույն 49-ի դեկտեմբերի վերջին Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի կարգադրությամբ պատաստովեցին արցախահայերի անկողիները և դրանցից հանված 200

⁴⁵ «Խորհրդային Ղարաբաղ», 13 փետրվարի 1991 թ.:

⁴⁶ «Коммунист», 19 декабря 1988 г.

տոննա բրդով «փակեցին» Ստալինի ծննդյան պատվին ստանձնած բրդի արտապահային առաջադրանքը⁴⁹:

Այսօր դժվար է մեկ առ մեկ թվարկել այն բոլոր հանցագործությունները, կեղեքումները, որոնք կանխամտածված կիրառվել են Արցախում, նրա արմատական հայ բնակչության նկատմամբ: Անհնար է ընթերցողներին նույնությամբ ներկայացնել անմարդկային բոլոր այն վայրագությունները, որոնց հետևանքով զոհվել են տասնչափ հազարավոր անմեղ, խորհրդային կարգերին անսահմանորեն նվիրված մարդիկ: Անհնար է պարզել բարբարոսական բոլոր խոշտանգումները, առավել ևս դժվար է կազմել բոլոր նրանց ցուցակները, ովքեր կամայականորեն տանջահար լի-

⁴⁸ Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին (1941—1945 թթ.) ԼՂԻՄ-ից զորակոչվել և ռազմաճակատ է ուղարկվել 45056 մարդ, որից 1850-ը՝ կին և աղջիկ: Պատերազմին մասնակցած զարբազանների միայն 3 տոկոսն էին ազրբեջանցիները (թեև նրանք կազմում էին մարդի ազգաբնակչության 10 տոկոսը): Պատերազմում զոհվեցին ավելի քան 22 հազար զարբազանցիներ: Շուրջ 15 հազար մարտիկներ սպանվեցին ևս շրջաններով ու մեղալիներով, 21 հոգի (որից 20-ը՝ հայ) արժանացել են Խորհրդային Միության հերոսի բարձր կոչման, 6-ը՝ զարձեղ Փառքի կրկն աստիճանի ասպետներ, 23-ը՝ գեներալներ: Անդրկովկասի բոլոր մարշալներն ու ադմիրալները (Հ. Ք. Բաղդամյանը, Ա. Ք. Բաբաջանյանը, Ա. Ն. Խամբիրյանը (Սևրգեյ Խուդյակովը), Հ. Ս. Խակովը և ուրիշներ) Արցախ-զարբազան ծագում ունեն:

⁴⁹ Ծանե՛ն Մկրտչյան, Արցունքներով լվացված բուրդ, «Գրական թերթ», 23 մարտի 1990 թ.:

նելով նահատակվել են, ովքեր մի կտոր հաց գտնելու հույսով պանդխտության ճամփան են բռնել, ովքեր չարամտորեն զրպարտվել և հայրենի երկրամասից առմիշտ դուրս են քշվել: Անհնար է մանրամասնորեն շարադրել բոլոր այն ավերածությունները, հոգեկան նսեմացումները, որոնց պարբերաբար ենթարկվում են Ղարաբաղը և նրա հայ բնակչությունը: Միթե ցեղասպանություն չէ, երբ ստեղծվում են այնպիսի անտանելի պայմաններ, որոնց դեպքում մարզի հայ բնակչության մեծ մասը՝ 10-ից 9-ը ստիպված հեռանում է հայրենի օջախից: Միթե հնարավոր է ներկայացնել հազարավոր այրիացած կանանց, որբացած երեխաների, որդեկորույս ծերունիների քաշած տառապանքները, թափած արցունքները, նրանց չարքաշ ապրուստի աղբյուրները (տնտեսության բնապատմական շահութաբեր ճյուղերի) ոչնչացնելու պատճառով արտահայտված հառաչանքները:

Ահա թե ինչու Լեռնային Ղարաբաղի պարագայում սխալ է պնդել, թե ղարաբաղցիների պահանջը սուկ հետևանք է սոցիալ-տնտեսական սխալ քաղաքականության: Ծիշտ կլինի ասել, որ սոցիալ-տնտեսական սխալ քաղաքականությունը, որ ԼՂԻՄ-ում հատուկ կառավարման կոմիտեի նախագահ Ա. Վոսկու վկայությամբ մարզը դարձրել է Խորհրդային Միության «ամենաբարձրորդի անկյունը»⁵⁰, եղել է հենց «ազգային խտրական

⁵⁰ «Правда», 15 января 1989 г.

քաղաքականության»⁵¹ արտահայտություններից մեկը: Իսկ խորականության սկզբնապատճառը ԼՂԻՄ-ի արմատական բնակչության՝ հայերի ինքնորոշման իրավունքի հանիրավի ոտնահարումըն է:

Այսպիսով, Արցախ-Ղարաբաղի պրոբլեմը ծագել է ոչ թե դատարկ տեղում, այլ ունի խոր արմատներ, և պահանջվում է ազգերի ինքնորոշման քաղաքականության դիրքերից բխող արդարացի լուծում: Հայկական մարզի բնակչության մի քանի սերունդ փորձել են հասնել դրան: Բայց միայն վերակառուցումը թույլ տվեց ցավոտ պրոբլեմի մասին խոսել ամբողջ ձայնով: Խորհրդրդային կենտրոնական զանգվածային լրատվական միջոցների մեղքով, դժբախտաբար, շատ քչերը հասկացան, որ Ղարաբաղյան շարժումը վերակառուցման քաղաքականության ծնունդն է և ինչպես նշել է Անդրեյ Սախարովը, դրանք շտկապված են միմյանց և հաղթելու կամ պարտվելու են միասին:

Երկրում սկսված «բարեփոխությունները» հույս ներշնչեցին արցախցիներին, և նրանք պատգամախոսների մի քանի խմբեր ուղարկեցին Մոսկվա, 120 հազար ստորագրությամբ խնդրագիր հղվեց Մ. Գորբաչովին՝ Արցախը գերությունից ազատելու պահանջով: Միաժամանակ ԼՂԻՄ-ի մարզային խորհուրդն իր 1988 թվականի փետրվարի 20-ի նիստում ընդունեց (ԽՍՀՄ պատմու-

թյան մեջ աննախադեպ) որոշում⁵², որով ԼՂԻՄ-ը ինքնորոշվում էր՝ Ադրբեջանի կազմից մայր Հայաստանի կազմ մտնելու պահանջով: Մնում էր, որ կենտրոնը հաստատի սույն որոշումը, և դրանով կլուծվեր հարցը: Բայց, ավաղ, ակնհայտորեն զգացվեց, որ կենտրոնը բնավ մտադրությունների հրաժարվելու ազգային հարցի լուծման ստալինյան տխրահռչակ քաղաքականությունից: Դրա պերճախոս վկայությունն է քաղբյուրոյի 1988-ի փետրվարի 21-ին հապշտապ ընդունած որոշումը⁵³, որով Արցախի հայության ազգային-ազատագրական ազնիվ շարժումը որակվեց «էքստրեմիզմ»; «նացիոնալիզմ», և ինչպես ցույց տվեցին հետագա դրամատիկ դեպքերը, մի չտեսնըված համառ հետևողականությամբ ամեն բան արվեց, այդ գնահատականը հաստատելու համար: Սակայն զգալով, որ արցախյան շարժումը գնալով ծավալվում է և աստիճանաբար ձեռք բերում միջազգային արձագանք, երկրի Գերագույն խորհուրդն ստիպված տեղի տվեց: 1988-ի հուլիսի 18-ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը, 70 տարիների ընթացքում առաջին անգամ, պետական մակարդակով անդրադարձավ ԼՂԻՄ-ի հիմնահարցին և այդ կապակցությամբ ընդունեց հրամանագիր: Պաշտոնապես արձանագրվեց, որ, իրոք, «մարզում երկար ժամանակ չեն լուծվել հայ բնակչության ազգային

⁵¹ «Խորհրդային Ղարաբաղ», 23 մարտի 1989 թ.:

⁵² «Խորհրդային Ղարաբաղ», 23 փետրվարի 1988 թ.:

⁵³ «Правда», 22 февраля 1988 г.

շահեր շոշափող շատ հարցեր, հատկապես մշակույթի, կրթության ոլորտներում և կադրային քաղաքականության մեջ: Խախտվել են ինքնավար մարզի սահմանադրական իրավունքները: Այդ բոլոր քացասական երևույթները ոչ միայն ժամանակին չէին վերացվում, այլև կոտակվում էին»⁵⁴: Այսուհանդերձ, նախագահությունը քաղբյուրոյի որոշումից հետոն չզնաց: Մի կողմից, փաստորեն արձանագրվեցին ԼՂԻՄ-ի նկատմամբ կիրառված անմարդկային ոտնձգությունները, մյուս կողմից, ըստ էության, նորից վավերացվեց նորտատիքական իրավունքի սկզբունքը: Հայերին ստիպեցին Քաշտվել իրենց ստրկական վիճակի հետ: Եվ պատահական չէ, որ հրամանագրի ընդունումից հետո նոր թափով բորբոքվեցին ազգամիջյան հարաբերությունները մարզում և նրա շուրջը, որոնք դարձան մարդկային նոր զոհերի և նոր տեղահանությունների պատճառ:

Դարձյալ քննարկման դրվեց ԼՂԻՄ-ի հարցը: Հույսեր էին տրվում, թե Ղարաբաղի հիմնահարցի լուծման ճանապարհին մի կարևոր առաջընթաց քայլ պիտի դառնա ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության այն հրամանագիրը⁵⁵, որով 1989-ի հունվարի 20-ից մարզում մտցվեց կառավարման հատուկ ձև: Նախ, պարզվեց, որ այդ հրամանագրի իրավական հիմքերը խախտ են և, ապա, կառավարման հատուկ ձևով փաս-

տորեն լուծարվեց ԽՍՀՄ քաղաքական հիմքը ԼՂԻՄ-ում, այսինքն՝ վերացվեց խորհրդային իշխանությունը մարզում:

Սակայն ռեգիոնում լարված իրադրությունը բնավ չհանդարտվեց, և ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդը նորից անդրադարձել է ԼՂԻՄ-ի հարցին: 1989-ի նոյեմբերի 29-ի որոշմամբ⁵⁶ Լեռնային Ղարաբաղը կրկին բռնությամբ «վերադարձվեց» Ադրբեջանական ԽՍՀ ենթակայությանը, հակառակ մարզի բնակչության կամքին, որը հստակ արտահայտված է ԼՂԻՄ-ի մարզային խորհրդի 1988 թվականի փետրվարի 20-ի և հուլիսի 12-ի նստաշրջանների, ինչպես նաև բնակչության լիազոր ներկայացուցիչների 1989 թվականի օգոստոսի 16-ի համագումարի և Ազգային խորհրդի հոկտեմբերի 19-ի նիստի որոշումներում:

ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի սույն որոշումը, բնականաբար, հայ ժողովրդի կողմից որակվեց որպես իր նկատմամբ բռնության նոր ակտ:

Հենվելով ազգերի ինքնորոշման համամարդկային սկզբունքների վրա և արձագանքելով հայ ժողովրդի՝ բռնի ուժով բաժանված երկու հատվածների վերամիավորման օրինական ձգտմանը, Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը 1989 թվականի դեկտեմբերի 1-ի համատեղ նիստում որո-

⁵⁴ «Правда», 19 июля 1988 г.

⁵⁵ «Правда», 15 января 1989 г.

⁵⁶ «Правда», 30 ноября 1989 г.

շեցին Լեռնային Ղարաբաղը վերամիավորել Հայկական ԽՍՀ-ի հետ⁵⁷:

Ցավոք, սույն որոշումը նույնպես իշխանության կենտրոնական մարմինները կոպտորեն մերժեցին:

Ղարաբաղյան շարժումը Խորհրդային Միությունում եղավ դեմոկրատիայի առաջին ծիծեռնակը, նրա միջոցով արթնացան ուրիշ ժողովուրդներ: 1988 թվականի գարնանը Ստեփանակերտում կարելի էր տեսնել Ռուսաստանից, Ուկրաինայից, Բալթիկայից, նույնիսկ Մոսկվայից ու Լեհիզրադից եկած շիկահեր մարդկանց խմբերի, որոնք եկել էին ուսումնասիրելու, ապա իրենց մոտ տարածելու Ղարաբաղյան շարժման փորձը: Նրանք ապշել էին ցույցերի ելած մարդկանց կարգապահությունից, զսպվածությունից, հարցերի լուծման դեմոկրատական սկզբունքները պահելու կարողությունից:

Մեծ հումանիտ **Անդրեյ Սախարովը** նույնպես եղել է Արցախ-Ղարաբաղում, նրա մայրաքաղաք Ստեփանակերտում: Նա տարբերություն չէր դնում 1968-ի Չեխոսլովակիայի և 1988-ի Լեռնային Ղարաբաղի միջև, Բեռլինի պատի ու Լաչինի ճանապարհի միջև, Մերձբալթիկայի ու Արցախի ինքնորոշման իրավունքների միջև: Քանզի Արցախն իր մայր ժողովրդից բաժանել են միայն քարտեզով, որոշումներով, բայց հոգով, սրտով, երազանքներով, ուրախություններով, կենաց ու

⁵⁷ «Սովետական Հայաստան», 3 դեկտեմբերի 1989 թ.:

մահու պայքարով նրանք միշտ միասին են եղել, և դա հայ ժողովրդի սրբազան իրավունքն է:

Այո, արցախյան ազատագրական հուժկու շարժումը շատ ազգերի համար ընդօրինակման դաս եղավ, նրանց դուրս հանեց լեթարգիական քնից, ափնակոծեց Արևելյան Եվրոպան, Մերձբալթիկան, և նրանք անկախություն ձեռք բերեցին, մինչդեռ արցախցիների ճիշը մնաց «ձայն բարբառո անապատի»:

Ասփոփենք: Վերջին երեք տարվա ընթացքում (1988 թ. փետրվարից մինչև 1990 թ. վերջը) Արցախի պրոբլեմի կապակցությամբ ընդունվել են 7 միութենական որոշում (չհաշված այն բազմաթիվ իրավական ակտերը, որոնք ընդունվել են Հայկական ԽՍՀ, Ադրբեջանական ԽՍՀ և ԼՂԻՄ-ի պետական իշխանության ու կառավարման մարմինների կողմից): Սակայն, ինչպես նշված է ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1990 թ. հունվարի 15-ի հրամանագրում, «ինքնավար մարզում և նրա շուրջը տիրող իրադրությունը ոչ միայն չի նորմալանում, այլև շարունակում է վատանալ»⁵⁸:

Պատճառն այն է, որ, ինչպես իրավացիորեն գրել է գերմանացի գիտնական Թեաա Հոֆմանը, խորհրդային կենտրոնական իշխանությունը հայկական պահանջների ամբողջ համալիրը շարունակաբար զոհաբերել և զոհաբերում է խորհրդային արտաքին քաղաքականության «բարձրա-

⁵⁸ «Правда», 15 января, 1990 г.

գույն» համադրույթներին և ԽՍՀՄ ժողովուրդների «ինտերնացիոնալիզմի և եղբայրության» կարգախոսներին⁵⁹:

Բնութագրական է նաև ամերիկյան «Թայմ» թերթի 1989 թ. հոկտեմբերի 23-ի հոդվածը: Նշելով, որ Արցախի համար պայքարում են և՛ Հայաստանը, և՛, որքան էլ զարմանալի թվա, Ադրբեջանը, թերթը եզրակացնում է. «Դա, հիրավի, տարօրինակ պայքար է: Մի կողմն իրավացիորեն պահանջում է վերադարձնել այն, ինչն իրավունքով իրեն է պատկանում, իսկ մյուսը կատաղորեն դիմադրելով, կեղծիքի ամրոցներ է կառուցում՝ ոչնչից չխորշելով, ընդհուպ մինչև քաղաքական հանցագործությունը՝ շրջափակումը: Բայց որքան էլ տարօրինակ է, մրցավարը մինչև հիմա բարեհաճ է կիսալուսնի խորհրդանշանով կանաչ անկյունում նստած բոցքամարտիկի հանդեպ»: Կարծում են, սպառիչ է ասված:

Իրադրությունը ԼՂԻՄ-ում հասել է լարման գագաթնակետին: Կենտրոնը Ադրբեջանի իշխանությունների հետ մեկտեղ հետևողականորեն իրա-

⁵⁹ Արցախի և նրա ցավոտ պրոբլեմի մասին մանրամասն տես՝ Թեաա Հոֆման, Տանկերը վերակառուցման դեմ: Փաստաթղթեր Արցախում և նրա շուրջ բախման մասին, Բերմեն (ԳՖՀ), 1989 (գերմաներեն): Սույն գրքի վերաբերյալ գրաստական է տպագրվել «Գրական Թերթի» 1990-ի մարտի 16-ի համարում:

կանացնում է տեղոր Արցախի հայ բնակչությանն նկատմամբ, որն անհավասար պայքար է մղում հանում ինքնորոշման իր իրավունքի ու այդ պայքարի ընթացքում կրել է բազում մարդկային կորուստներ: Հայկական մարզում հաստատված է դաժանագույն ռազմական դիկտատուրա⁶⁰, որը զենքի ուժով փորձում է ծնկի բերել Ղարաբաղի հայ բնակչությանը: Իր դաժանությամբ աննախադեպ մարդու իրավունքների ոտնահարումը ԼՂԻՄ-ում արդեն դարձել է սովորական երևույթ: Ադրբեջանական ամբոխի ձեռքով իրականացված զանգվածային հակահայկական շարդերը և կոտորածները (Սումգայիթ, Բաքու, Կիրովաբադ), Լեռնային Ղարաբաղի, ողջ Հայաստանի մշտական շրջափակումը, արտակարգ դրությունը, խաղաղ բնակչության դեմ ուղղված պարբերական ռազմական գործողությունները, տեղահանումները, հալածանքները շարժման առաջամարտիկների և ժողովրդական պատգամավորների նկատմամբ, խստագույնս գրաքննությունը, զանգվածային ինֆորմացիայի կեղծարարությունը— այս ամենը օղակներ են կենտրոնական իշխանությունների գործողության շղթայում, որը կայսրության ռազմական հզորությունն ուղղել է իր բախտը տնօրինելու ձգտող հայ ժողովրդի դեմ:

ԼՂԻՄ-ի ներքին քաղաքական, տնտեսական,

⁶⁰ Բանակայինների վայրագությունների մասին մանրամասն տես՝ Անդրեյ Մալգին, Ինչ է անում բանակը Լեռնային Ղարաբաղում, «Ստոլիցա», № 1, 1991:

մշակութային, ծողովրդագրական խնդիրները լուծվում են բացառապես զենքի ուժով: 1989 թ. հունվարից վերացվել է մարզային խորհուրդը: Այժմ իշխանությունը խորհուրդներին փոխանցելու խոսակցություններին զուգահեռ կենտրոնը զորքն օգտագործում է ԼՂԻՄ-ի տեղական խորհուրդները ջախջախելու և մարզի ինքնավարությունը վերացնելու նպատակով:

* **

Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության դեմ պետական ծրագրված ահաբեկչական պատերազմը մղվում է **ԽՍՀՄ պրեզիդենտ Մ. Գորբաչովի սցենարով և Ադրբեջանի պրեզիդենտ Ա. Մուրադիբովի բեմադրությամբ**: Նախ, միակողմանի զինաթափ են արվում արցախահայերին բահերից, քլունգներից և նրանց դեմ նետում Աֆղանստանից դուրս բերված ռազմական ողջ տեխնիկան: Մ. Գորբաչովի «վերակառուցված», ավելի ճիշտ՝ քանդված երկրում գրոհայիններ են բռնոր մեծ ու փոքր հայերը: Գրոհայիններ են անգամ նրանց կովերն ու ոչխարները, որոնք ամեն օր խորհրդային բանակի մարտիկների օգնությամբ քշում-տանում են ադրբեջանական շրջանները: Գրոհայիններ են հայերի ցորենի արտերը, այգիները, որոնք նենգորեն հրդեհում, կտրտում են ադրբեջանցիները, որպեսզի հայերին ծնկի բերեն նաև սովի ճիրաններում:

Արդեն չորս տարի իրականացվող այս պատերազմը հայկական Արցախին դրել է գերլարված

ու ահաբեկման վիճակում և գրեթե ամեն օր միանգամայն անմեղ մարդիկ, ամբողջ ընտանիքներ են զոհվում, գյուղեր ավերվում՝ հանուն, Անդրել Սախարովի բառերով, «Գորբաչովի ադրբեջանա՝մետ քաղաքականության» իրականացման: Այլապես չարագործությունները չափ ու սահման կունենան, հայկական Գետաշեն, Մարտունաշեն և Ծահունյանի շրջանի գյուղերի դեմ չէին հանի այդքան ռազմական տեխնիկա:

Այս անմարդկային ու ավերիչ չարագործությունները, Ադրբեջանում տեղակայված 4-րդ բանակն իրականացնում է մութալիբովյան օսոնականների հետ ձեռք-ձեռքի տված, կոտորելով ու տեղահանելով անմեղ հայ գյուղացիներին իրենց հազարամյա բնակավայրերից: Ի պատիվ մեծ ու փոքր (սովերեն պետությունների՝ ԽՍՀՄ և Ադրբեջանի) պրեզիդենտների, ասենք, որ նրանց հաջողվել է ավերել, թալանել ու հայաթափ անել երեք տասնյակից ավելի հայկական գյուղեր, հիմնովին խարխուլել ԼՂԻՄ-ի սոցիալ-տնտեսական կյանքը: Մի խոսքով, ռազմաճակատի Ղարաբաղյան թատերաբեմում նրանք շոշափելի հաղթանակների են հասել:

Այսուհանդերձ, պատերազմը շարունակվում է, Արցախ-Ղարաբաղի բնիկները, տերերը՝ հայերը համառորեն պաշտպանում են իրենց արժանապատվությունն ու հայրենի երկրամասը:

* **

Մենք արդեն անհերքելի փաստերով ցույց ենք

տվել, որ գաղափարաքաղաքական արկածախրճողությունն ավելի վտանգավոր է, քան մարդասպանությունը: Ազգամիջյան շիկացած կրակի վրա անընդհատ յուղ լցնելը սովորական ավազակությունից ոչնչով չի տարբերվում: Իրենց բոլորքսած ազգամիջյան կրակը վառ պահելու համար Բաքվում շարունակվում են հակահայկական գրքերի տպագրությունը, ֆիլմերի նկարահանումը, կտր սեղանի շուրջը ասուլիսների կազմակերպումը: Նման բնույթի միջոցառումներ են անցկացվում նաև Մոսկվայում՝ Ադրբեջանի ներկայացուցչությունում: Այս էլ որերորդ անգամ Ադրբեջանի լիազոր-ներկայացուցիչ Ռուստամ-Չադե Փաշա օղլին իր պրեզիդենտի՝ Ա. Մուրթալիբովի նման ստելով ճամարտակում⁶¹ է, թե «Հայաստանում ոչ մի ադրբեջանցի չկա, իսկ Ադրբեջանում 200 հազար հայ կա»: Մինչդեռ, իրականում, Հայաստանում կան և՛ ադրբեջանցիներ, և՛ ադրբեջանական գյուղ: Ինչ վերաբերում է 200 հազար հային, ապա նրանք ոչ թե «Ադրբեջանի հողում են», այլ իրենց սեփական հայկական հողում՝ Արցախի՝ պատմական Հայաստանի հողում: Այս է ճշմարտությունը, որը, սակայն, համատորեն չեն ուզում ընդունել Ադրբեջանի ղեկավարները: Դեռ ավելին, հարևան հանրապետության լիազոր-ներկայացուցիչը հայտարարում է, որ Ղարաբաղյան շարժման՝ իր բառերով «ավանտյուրայի առա-

⁶¹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 8 սոստոսի 1991, № 168,

ջին զոհերն ադրբեջանցիներն են եղել Ասկերանում, առաջին փախստականները՝ 18 հազար ադրբեջանցիները՝ Ստեփանակերտից»: Այստեղ լիազոր-ներկայացուցիչը բացահայտորեն կեղծում է փաստերը, չի ասում որ 1988 թ. փետրվարին Ստեփանակերտում անցկացվող խաղաղ համահավաքների մասնակիցներին «դասեր տալու համար» ադրբեջանական Աղդամ քաղաքից, մոտ 8 հազար բաշիբոզուկներ անցնում են հայկական մարզի սահմանը և իրենց առաջ հանդիպող ամեն ինչ հողին հավասարեցնելով՝ հասնում հայկական Ասկերան շրջկենտրոնը և ապա այստեղ հակահարված ստանալով՝ դիմում փախուստի: Առաջին երկու ադրբեջանցիների սպանությունը, ինչպես պարզել է դատաքննությունը, կատարվել է ադրբեջանցի միլիցիոներների կողմից:

Մյուս ճշմարտությունն այն է, որ ԼՂԻՄ-ի ադրբեջանական ոչ մի բնակավայրից ադրբեջանցիները փախուստի չեն դիմել, Ստեփանակերտում 1988 թ. հունվարի 1-ի տվյալներով ապրում էր ընդամենը 4,5 հազար ադրբեջանցի (այլ ոչ թե 18 հազար, ինչպես փորձում է ներկայացնել լիազոր-ներկայացուցիչը), որի մի զգալի մասն այժմ էլ շարունակում է բնակվել Ստեփանակերտում՝ նրա Կրկժամ թաղամասում, իսկ մանկավարժական ինստիտուտի ադրբեջանական բաժնի ուսանողներն իրենց դասախոսների հետ միասին, ինստիտուտի փակվելու կապակցությամբ վերադարձել են այնտեղ, որտեղից նրանք եկել էին,

այսինքն փոխադրվել են հանրապետությանն այլ բուհերը: Մնացած փոքր մասը՝ մոտ 100 ընտանիք, իրենց բնակարանները փոխանակել են նույն հայկական մարզի Շուշի քաղաքից վտարված հայերի հետ: Այս ամենից բացի, լիազոր-ներկայացուցիչը քաջ գիտե, որ վերջին երեք տարվա ընթացքում ԼՂԻՄ-ում ստեղծվել են մի շարք աղբյուրներ հանրապետության նոր բնակավայրեր, զգալի չափով ընդարձակվել, մարդաշատ դարձել հայկական մարզում վերջին քսան տարում ստեղծված աղբյուրներից գյուղերը, իսկ բոլորովին վերջերս հայաթափ եղած հայկական գյուղերից մի քանիսը արտոնյալ պայմաններով վերաբնակեցվել են աղբյուրներից: Այս իրողությունները հասարակությունից թաքցնում են աղբյուրներից գործիչները:

Բաքվում հաճախակի թմբկահարում են Հայաստանից գաղթած միայն իրենց փախստականների մասին և բնավ չեն էլ ուզում հիշել Աղբյուրներից դուրս մղված հայ գաղթականներին, որոնք քանակով 2,5 անգամ գերազանցում են աղբյուրներից վտարանդիներին: Այս խորամանկ միտումնավորությունն արվում է նրա համար, որպեսզի զենքի ուժով Արցախի բնակավայրերի այժմյան հայաթափումը ներկայացվի որպես աղբյուրներից փախստական կողմի պատասխան քայլ: 150 հազար աղբյուրներից դիմաց 1988—1990 թթ. Աղբյուրներից վտարված ավելի քան 365 հազար հայ, խաղաղ բնակչության բռնագաղթեցումն ըս-

կրվել է Սումգայիթի ջարդերով. աղբյուրներից փախստական կողմն այդ մասին մի բառ անգամ չի ասում: Բաքուն լուր է, ոչինչ չի գրում նաև այն մասին, որ Աղբյուրներից տեղահանված հայերն իրենց մոտ՝ Աղբյուրներում թողել են 103,7 հազար բնակարան, 132 բնակավայր, իսկ աղբյուրներից Հայաստանում՝ միայն 27.6 հազար բնակարան: Այն էլ ասենք, որ աղբյուրներից Հայաստանում հնարավորություն են ունեցել հանգիստ պայմաններում փոխանակել, ծախել իրենց ոչ միայն բնակարանները, այլև մյուս անշարժ ինչքը: Մինչդեռ, ամենքին հայտնի է, որ հայերի բռնագաղթը Աղբյուրներում ուղեկցվել է ջարդերով, ալան-թալանով, որի հետևանքով գաղթական հայերի մեծ մասը չի կարողացել իր հետ վերցնել առաջին անհրաժեշտության իրերը: Մինչև այժմ էլ նրանք չեն կարողանում ստանալ իրենց բնակարանների և գույքի դիմաց հասանելիք հատուցումը:

Ի վերջո, մեկ այլ քաղաքական անբարոյականության մասին: Բաքվում (և ինչու միայն Բաքվում) վրդովմունքով են խոսում Արցախի հայերի դիմադրության մասին, բայց, ավաղ, լուր են աղբյուրներից փախստական օմոնականների վայրագությունների մասին, որոնք, ինչպես նշվել է, խորհրդային բանակի հետ դաշնակցած՝ ավազակային պատերազմ են մղում հայկական գյուղերում: Հայերի մեղքը, ասպատակիչների կարծիքով, կալանում է նրանում, որ նրանք չեն ուզում եղբարկ-

վել բռնագաղթի և համառորեն դիմադրում են: Սա էլ համարվում է հայերի հանցագործությունը կոմունիստական Ադրբեջանի հանդեպ: Երբ բռնագաղթվող հայկական գյուղերում երիտասարդները պաշտպանում են իրենց հարազատների կյանքը, նրանց համարում են բանդիտներ, գրոհայիներ, իսկ նրանք, ովքեր տանկերի, հրետանու, ումբակոծիչների ուղեկցությամբ ավերում են հայկական գյուղերը, սպանում մարդկանց, թալանում հայերի ունեցվածքը, հորջորջվում են հերոսներ, գվարդիականներ, ինտերնացիոնալիստներ:

Արդեն վաղուց արժեզրկված կոչերը, կեղծ փաստարկները նպատակ են հետապնդում սպեկուլյատիվ աղմկարարությամբ արդարացնել, քուղարկել Արցախում հայերի հանդեպ կիրառվող բիրտ, անմարդկային դաժան գործողությունները: Միաժամանակ թուրք խուժանին հրամցվում է Ադրբեջանի սուվերենության գաղափարը, որի դեմ իբր ունեցություն են անում հայերը և որ նրանց հոշոտումը վրիժառություն է՝ սրբազան պատերազմ: Մինչդեռ, գազանությունները, վայրագություններն ադրբեջանական մոլեռանդ բիւմասսային տանում, հասցնում են միջնադարյան հետամնացության ևս մեկ տևական ժամանակաշրջան:

Մարդու իրավունքների խախտումը լրիվ չի արտացոլում այն, ինչ կատարվում է Լեռնային Ղարաբաղում: Այստեղ, հայկական այս մարզում տե-

ղի է ունենում ահաբեկչական պատերազմ մի ամբողջ ժողովրդի նկատմամբ, իրականացվում է մի ժողովրդի ծրագրված ոչնչացում, տեղի է ունենում հայկական հողերի, բնակավայրերի զավթում: Այսօր իրար են միացել և՛ կենտրոնի, և՛ Ադրբեջանի երկու հրեշավոր ուժերը՝ ընդդեմ Արցախի անպաշտպան ժողովրդի:

***

Հ. Գ. Օգոստոսյան պետական դավադրության պարտությունից հետո, որոշակի նախադրյալներ են ստեղծվել և, կասկած չկա, որ երկրում լուրջ բարեփոխություններ կկատարվեն: Նոր փոփոխությունների են սպասում նաև արցախահայերը: Նրանք իրենց ծոված ճակատագիրը շարկելու համար մեծ հույսեր են կապում Բ. Ելցինի և ասպարեզ ելնող նոր մարդկանց հետ: Ուզում են հավատալ, որ արտակարգ դրության երեք օր վերապրած **ռուսները**, հատկապես **մոսկվացիները** խոր ըմբռնումով կհասկանան դարաբաղցիներին, որոնք **հատուկ**, իսկ ապա նաև **արտակարգ** դրության պայմաններում են ապրում արդեն ամբողջ երեք տարի:

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Մ

Արցախյան ազատագրական պայքարի պոռթկման ժամանակագրությունը. փետրվար 1988 թ.:

1986—87 թվականներին Արցախի հայ ազգաբնակչությունն ամենուրեք ստորագրություններ էր հավաքում ԼՂԻՄ-ը Հայկական ԽՍՀ-ի հետ վերամիավորվելու համար և պատվիրակություններ էր ուղարկում Մոսկվա: Առաջին պատվիրակություններից մեկին 1987 թվականի դեկտեմբերի 1-ին ընդունում է ԽՄԿԿ Կենտկոմի ընդունարանի վարիչ ընկ. Կրիմիճը: Արցախյան երկրորդ պատվիրակությունը Մոսկվայում էր գտնվում 1988 թվականի հունվարի 5—12-ը: Այդ պատվիրակությանն ընդունել են ԽՄԿԿ Կենտկոմի քաղբյուրոյի անդամության թեկնածու, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահի առաջին տեղակալ Պ. Դեմիչևը և ԽՄԿԿ Կենտկոմի ազգամիջյան հարաբերությունների ենթաբաժնի վարիչ Վ. Միխայլովը:

1988 թվականի փետրվարի 9—17-ը Մոսկվայում էր գտնվում ԼՂԻՄ-ից երրորդ պատվիրակությունը, որոնց փետրվարի 11-ին ընդունել է Վ. Միխայլովը:

1988 թվականի հունվար-փետրվար ամիսներին մարզի բոլոր հիմնարկ-ձեռնարկություններում, կոլտնտեսություններում և պետտնտեսություններում տեղի էին ունենում կոլեկտիվների,

սկզբնական կուսկազմակերպությունների ընդհանուր ժողովներ, ժողովրդական պատգամավորների գյուղական, ավանային, շրջանային և քաղաքային խորհուրդների նստաշրջաններ, որոնցում աշխատավորների պահանջով քննարկվում է ԼՂԻՄ-ը Հայաստանի հետ վերամիավորելու հարցը: Բոլոր կազմակերպություններում միաձայն որոշվում է հարցը դրականորեն լուծելու խնդրանքով վերադաս մարմիններին դիմել: Նման որոշումը պաշտպանում են կուսակցության Ստեփանակերտի քաղկոմի, ինչպես նաև Ասկերանի, Հաղրուօթի, Մարտակերտի և Մարտունու շրջկոմների բյուրոներն ու պլենումները:

Երկրի կենտրոնական մարմինների հասցեներով մարզից բազմաթիվ հեռագրեր և նամակներ են առաքվում, որոնցում առանձին անհատներ կամ բողջ աշխատանքային կոլեկտիվներ խնդրում են քննարկել արցախյան պրոբլեմը:

1988 թվականի փետրվարի 11-ին կուսակցության մարզկոմի առաջին քարտուղար Բ. Ս. Կեվորկովը ժողովում է կուսակցության մարզկոմի պատասխանատու աշխատողներին և նրանց տեղեկացնում Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի այն հաղորդագրությանը, ըստ որի ԼՂԻՄ-ը Հայաստանի հետ վերամիավորելու հարցը չի քննարկվում և չի քննարկվելու ԽՄԿԿ Կենտկոմում, իսկ մարզի աշխատավորների ներկայացուցիչներից կազմված պատվիրակություններին ԽՄԿԿ Կենտկոմում չեն ընդունել և չեն ընդունելու:

1988 թվականի փետրվարի 11-ին Ստեփանակերտ է ժամանում Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի երկրորդ քարտուղար Վ. Կոնովալովը, որպեսզի կանխի ինքնավար մարզը Հայաստանի հետ վերամիավորելու շարժումը: Նրան ուղեկցում էին Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի վարչական մարմինների բաժնի վարիչ Մ. Ասադովը և Ադրբեջանի ՊԱԿ-ի նախագահի տեղակալ Ն. Իմրանովը:

Կուսմարզկոմի բյուրոյում Վ. Կոնովալովը հայտարարել է, որ 1988 թվականի փետրվարի 12-ին նախատեսվում է մարզի բոլոր շրջաններում և Ստեփանակերտ քաղաքում անցկացնել կուսակցական-տնտեսական ակտիվի ժողովներ, որտեղ պիտի դատապարտվի շարժումը: Ինչպես և նախատեսված էր, 1988 թվականի փետրվարի 12-ին Ստեփանակերտում, Մարտակերտում, Հադրոթում և Ասկերանում կայացան կուսակցական-տնտեսական ակտիվի ժողովներ, սակայն, հակառակ Ադրբեջանի ղեկավարության ցանկության, պաշտպանվեց հայ ազգաբնակչության ձրգտումը՝ մարզը մայր Հայաստանի հետ վերամիավորելու մասին: Այդ ժողովներում որոշում է ընդունվում ինքնավար մարզը Հայաստանի հետ վերամիավորելու մասին:

Մարզի բոլոր քաղաքներում և շրջկենտրոններում տարերային կերպով ծնվում են աշխատավորների միտինգներ և ցույցեր: Այդ նույն օրը Ստեփանակերտ՝ Կոնովալովին օգնության են գա-

լիս Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի քարտուղարներ Թ. Օրուջևը և Ռ. Մեհթիևը:

1988 թվականի փետրվարի 13-ին, ժամը 11-ին Ստեփանակերտի Լենինի հրապարակում՝ կուսմարզկոմի շենքի առաջ, կայացավ քաղաքի աշխատավորների միտինգը, որը տևեց 1 ժամ 37 րոպե: Միտինգի մասնակիցները հանդես եկան ԼՂԻՄ-ը Հայաստանի հետ վերամիավորելու պահանջով, վանկարկեցին լոգունգներ, ի աջակցություն վերակառուցման, հրապարակայնության, ժողովուրդների բարեկամության, Մ. Ս. Գորբաչովի և Լենինյան ազգային քաղաքականության:

Նույն օրը՝ փետրվարի 13-ին, Ստեփանակերտ հասավ ներքին գործերի մի դիվիզիա՝ գեներալ-մայորներ Գրիգորևի և Սաֆոնովի հրամանատարությամբ:

Փետրվարի 15-ին Ստեփանակերտում և շրջկենտրոններում կրկին միտինգներ և ցույցեր են անցկացվում, որոնցում պահանջվում է հրավիրել ժողովրդական պատգամավորների խորհուրդների նստաշրջաններ: Այդ նույն օրը անց են կացվում Ստեփանակերտի քաղխորհրդի և Ասկերանի, Հադրոթի, Մարտակերտի, Մարտունու շրջխորհուրդների նստաշրջանները, ընդունվում են որոշումներ ԼՂԻՄ-ը Հայկական ԽՍՀ-ի հետ վերամիավորելու մասին:

Ադրբեջանի ղեկավարությունը Ստեփանակերտ և մարզի շրջաններ միլիցիայի լրացուցիչ ուժեր է մտցնում մարզին հարակից ադրբեջանական շրջ-

ջաններից, ինչն էլ տեղիք է տալիս մարզի աշխատավորների բողոքին:

Մինչև փետրվարի 16-ը ցույցերն ու միտինգներն անցկացվում էին աշխատանքային օրերին, իսկ փետրվարի 16-ից մինչև մարտի 2-ը ժողովուրդը Լենինի հրապարակում օր ու գիշեր հավաքված էր: Մարդիկ պահանջում էին հրավիրել ժողովրդական պատգամավորների մարզային խորհրդի նստաշրջան և քննարկել մարզը Հայաստանի հետ վերամիավորելու հարցը:

Փետրվարի 18-ին Ստեփանակերտում կայացավ բազմահազարանոց միտինգ:

Փետրվարի 19-ին հրապարակվեց Ազերիմֆորմի հաղորդագրությունն այն մասին, որ ԽՄԿԿ Կենտկոմը տերիտորիալ ոչ մի հարց չի քննարկել և չի էլ քննարկելու:

Փետրվարի 20-ին Ստեփանակերտ է ժամանում Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ք. Բաղիրովը: Նրան ուղեկցում էին Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի բյուրոյի մի քանի անդամներ և ԽՄԿԿ Կենտկոմի պատասխանատու աշխատող Վ. Յաշինը:

Այդ նույն օրը մարզի աշխատավորները, բողոքելով մարզային խորհրդի նստաշրջան հրավիրելու մերժման դեմ, գործադու էն հայտարարում:

Ք. Բաղիրովի նախագահությամբ կայանում է կուսմարզկոմի բյուրոյի նիստը, որտեղ հանրապետության ղեկավարը համատրեմ պնդում էր

ընդունել կուսմարզկոմի բյուրոյի որոշման նախագիծը, որը նախօրոք պատրաստել էր հանրապետության ղեկավարությունը և որտեղ մարզում ստեղծված իրավիճակի համար ամբողջ պատասխանատվությունը դրվում էր մարզային կուսակցական կազմակերպության վրա: Նրանում քրեադատական բառ անգամ չկար Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի և հանրապետական մարմինների հասցեին: Բնականաբար, մարզկոմի բյուրոյի կազմը չի համաձայնվում, և նախագիծը չի ընդունվում:

Մարզի աշխատավորները հավաքվում են Լենինի հրապարակում և նրա մերձակա փողոցներում (մոտավոր հաշվումներով, նրանց թիվն անցնում էր 70 հազարից): Ժողովուրդը պահանջում էր մարզային խորհրդի նստաշրջան հրավիրել: Ժամը 16-ին նշանակված նստաշրջանն իր աշխատանքն սկսում է ժամը 20-ին: 149 ժողովրդական պատգամավորներից նստաշրջանին մասնակցում էին 110-ը: Հանրապետության ղեկավարությունը մարզագործկոմի նախագահ Վ. Օսիպովի հետ ամեն կերպ ձգտում է խոչընդոտել նստաշրջանի անցկացմանը: Այդ նպատակով Ք. Բաղիրովը կուսմարզկոմ է հրավիրում կուսակցության շրջանային (քաղաքային) կոմիտեների առաջին քարտուղարներին և շրջանային (քաղաքային) գործկոմների նախագահներին, նրանց հանձնարարվում է իր մոտ կանչել կոմունիստ պատգամավորներին: Սակայն դա չի հաջողվում:

Այդ անհաջողությունից հետո Բաղիրովն իր շքախմբի և մարզկոմի քարտուղարի հետ ճարահատ գալիս է մարզային խորհրդի նիստերի դահլիճ և բոլոր միջոցներն օգտագործում պատգամավորների վրա ներգործելու համար: Սակայն նրա ջանքերն ապարդյուն են անցնում: Պատգամավորներն սկսում են մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջանի աշխատանքը: Մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջանը որոշում է ընդունում ԼՂԻՄ-ը Հայկական ԽՍՀ-ի հետ վերամիավորելու մասին և Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին ու Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին խընդրում քննարկել այդ հարցը:

1988 թվականի փետրվարի 21-ին հրապարակվում է «Լեռնային Ղարաբաղի իրադարձությունների մասին» ԽՄԿԿ Կենտկոմի որոշումը, որում արցախահայերն անվանարկվում են «ազգայնամուլներ և ծայրահեղականներ»:

Ստեփանակերտում օրվա երկրորդ կեսին Լեռնի հրապարակում տեղ է ունենում աշխատավորության միտինգ: Տագնապալից լուրեր են ըստացվում այն մասին, որ մարզին հարակից ադրբեջանական շրջաններում տեղի են ունենում հայերի հալածանքներ ու ջարդեր, հարձակումներ են կատարվում հայերին պատկանող փոխադրամիջոցների վրա:

Այդ նույն օրը Բ. Բաղիրովը անց է կացնում կուսակցության մարզկոմի բյուրոյի նիստ, որտեղ քննարկվում է «1988 թվականի փետրվարի 21-ին

ԽՄԿԿ Կենտկոմի «Լեռնային Ղարաբաղի իրադարձությունների մասին» որոշման կատարման առաջնահերթ խնդիրների մասին» հարցը: Այդ բյուրոյից հանրապետության ղեկավարը կուսմարզկոմի բյուրոյի անդամներին մարզի շրջաններն է ուղարկում, որպեսզի նրանք շրջկոմների պլենումներ անցկացնեն ու հավանություն տան ԽՄԿԿ Կենտկոմի որոշմանը, սակայն կուսակցության Ստեփանակերտի քաղկոմի և շրջկոմների (բացի Ծուշիի շրջկոմի) պլենումները չեն համաձայնվում արցախյան շարժման՝ ԽՄԿԿ Կենտկոմի գնահատականին և պահանջում են ինքնավար մարզը վերամիավորել Հայաստանի հետ:

Փետրվարի 22-ին Բաղիրովին և նրա թիմին օգնության են հասնում ԽՄԿԿ Կենտկոմի քաղբյուրոյի անդամության թեկնածուներ, ԽՄԿԿ Կենտկոմի քարտուղար Գ. Ռազունովսկին և ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահի առաջին տեղակալ Պ. Դեմիչևը:

Մոսկվայից ժամանած ընկերների մասնակցությամբ անց է կացվում մարզի կուսակցական տնտեսական ակտիվի ժողով, որին չեն մասնակցել Ասկերանի և Մարտակերտի շրջանների ներկայացուցիչները, քանի որ խանգարված էր տրանսպորտային հաղորդակցությունը՝ Ասկերան ավանի վրա հարձակվել էին հարևան Ադրամի շրջանի ադրբեջանցի գրոհայինները: ԽՄԿԿ քարտուղար Գ. Ռազունովսկին ակտիվին ծանոթացրեց «Լեռնային Ղարաբաղի իրադարձու-

թյունների մասին» ԽՄԿԿ Կենտկոմի 1988 թվականի փետրվարի 21-ի որոշման հետ: Բոլոր ելույթ ունեցողներն ընդգծեցին, որ արցախյան շարժման մասին ԽՄԿԿ Կենտկոմի գնահատականներն օբյեկտիվ չեն և պահանջեցին խորապես ուսումնասիրել պրոբլեմը ու լուծել այն:

Այդ նույն օրը՝ փետրվարի 22-ին, Ադրասի շրջանի մի խումբ ադրբեջանցի գրոհայիներ ու ծայրահեղականներ, իրենց շուրջը հավաքելով մոտ ութ հազար մարդ, մի արշավ են կազմակերպում դեպի Ասկերանի շրջան, ինչի հետևանքով էլ շրջկենտրոնի մոտ ընդհարում տեղի ունեցավ՝ երկու կողմից էլ եղան տուժածներ, զգալի վնաս հասցվեց Ասկերանի շրջանի ժողովրդական տրևտեսության օբյեկտներին: Ադրբեջանցի գրոհայիների հարձակմանը դիմակայեց տեղական կայագորը՝ այդ պահին Ստեփանակերտում գտնվող բանակի գեներալ Զայցևի հրամանով:

Ստեփանակերտում և շրջկենտրոններում շարունակվում են աշխատավորների բազմահազարանոց ցույցերն ու միտինգները: Հադրութի շրջանը շրջափակվել էր Ֆիզուլիի, Զաքրայիլի և Կուբաթլուի շրջանների միլիցիայի պահակակետերով, որոնք խոչընդոտում էին տրանսպորտային հաղորդակցությանը:

Փետրվարի 23-ին կայանում է կուսակցության ԼՂ մարզկոմի պլենումը, որն աշխատանքում տեղ գտած թերությունների համար Բ. Ս. Կևորկովին ազատում է մարզկոմի առաջին քարտուղարի

պաշտոնից: Կուսակցության մարզկոմի առաջին քարտուղար է ընտրվում Հենրիխ Պողոսյանը:

Այդ նույն օրը Ստեփանակերտի Լենինի հրապարակում կայանում է հարյուր հազարանոց միտինգ, որին փաստորեն մասնակցում էր մարզի ամբողջ չափահաս բնակչությունը: Պլենումի արդյունքների մասին միտինգի մասնակիցներին տեղեկացնում է մարզկոմին առընթեր կուսակցական վերահսկողության հանձնաժողովի նախագահ Վ. Հարությունյանը:

Միտինգում ցանկացավ ելույթ ունենալ Բաղիրովը, բայց ժողովուրդը չթողեց նրան խոսել: Կեսօրին, ցուցարարների պահանջով, ժողովրդի առաջ հանդես եկան Պ. Դեմիչևն ու Գ. Ռազումովսկին, թեև Բաղիրովն ու նրա թիմն ամեն կերպ փորձում էին խանգարել դրան: Դեմիչևն ու Ռազումովսկին հանդես են գալիս 10 րոպեանոց ելույթով: Մարզում իրենց գտնվելու օրերին, — հայտարարեցին նրանք, — շատ բան են տեսել ու հասկացել, ինչի մասին էլ անպայման կտեղեկացնեն երկրի ղեկավարությանը:

Փետրվարի 24-ին գործադուլն ու միտինգները շարունակվում են, ժողովուրդը գիշեր ու զօր կանգնած էր Ստեփանակերտի Լենինի հրապարակում, որտեղ տրվում է տաք սնունդ, հերթապահում էր շտապ օգնության մեքենան:

Փետրվարի 25-ին մարզկոմի առաջին քարտուղար Հ. Պողոսյանը հավաքեց մարզկոմի բյուրոյի անդամներին և հայտնեց նրանց, որ ԽՄԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Մ. Ս. Գորբաչովը զանգել է իրեն և հետաքրքրվել մարզում ստեղծված իրավիճակով: Այդ նույն օրը «Պրավդա» և «Իզվեստիա» թերթերում հրատարակվում են հոդվածներ, որոնցում ոչ օբյեկտիվ ինֆորմացիա է տրվում արցախյան իրադարձությունների մասին, ինչն էլ առաջ է բերում մարդկանց զայրույթը:

1989 թվականի փետրվարի 26-ին, ժամը 12-ին Ադրբեջանի հեռուստատեսությամբ հանդես է գալիս ԽՄԿԿ Կենտկոմի քարտուղար Գ. Ռազումովսկին և կարդում Մ. Ս. Գորբաչովի դիմումը Ադրբեջանի և Հայաստանի ժողովուրդներին ու աշխատավորներին:

Փետրվարի 27-ին կայանում է կուսմարզկոմի բյուրոյի նիստը, որտեղ քննարկվում է «Ադրբեջանի և Հայաստանի ժողովուրդներին ու աշխատավորներին հղված ԽՄԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Մ. Ս. Գորբաչովի դիմումից բխող խնդիրների իրականացման առաջնահերթ միջոցառումների մասին» հարցը:

Փետրվարի 27—29-ը Սումգայիթում կազմակերպվեց հայերի եղեռն: Ըստ պաշտոնական տվյալների՝ սպանվել է 26, վիրավորվել 400 հայ,

թալանվել է 200 բնակարան: Երկրի ղեկավարությունը միայն երրորդ օրն է զորքեր մտցնում Սումգայիթ և դադարեցնում հետագա արյունահեղությունը:

Սումգայիթյան դեպքերը թաքուն են պահում ժողովրդից: Միայն փետրվարի 29-ին՝ ջարդերի երրորդ օրը, հանրապետական ռադիոյով և հեռուստատեսությամբ ելույթ է ունենում Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Բադիրովը և հայտնում Սումգայիթում ու Կիրովաբադում տեղի ունեցած զանգվածային անկարգությունների մասին, ասում, որ եղել են հայերի նկատմամբ բռնության, թալանի, դիակապտության դեպքեր, և ադրբեջանական ժողովրդին կոչ է անում հանգստության:

Փետրվարի 27-ին Ստեփանակերտ է ժամանում ԽՄԿԿ Կենտկոմի բրիգադը, որի կազմում էին ԽՄԿԿ Կենտկոմի բաժնի վարիչի տեղակալ Կ. Բրուտենցը, «Նորություններ» մամուլի գործակալության նախագահի տեղակալ Կ. Խաչատուրովը և ԽՄԿԿ Կենտկոմին առընթեր մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի տնօրենի տեղակալ Մ. Մչեղովը:

Փետրվարի 29-ին կրկին Ստեփանակերտ է ժամանում ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահի առաջին տեղակալ Պ. Դեմիչևը, որը Լենինի հրատարակում հավաքված

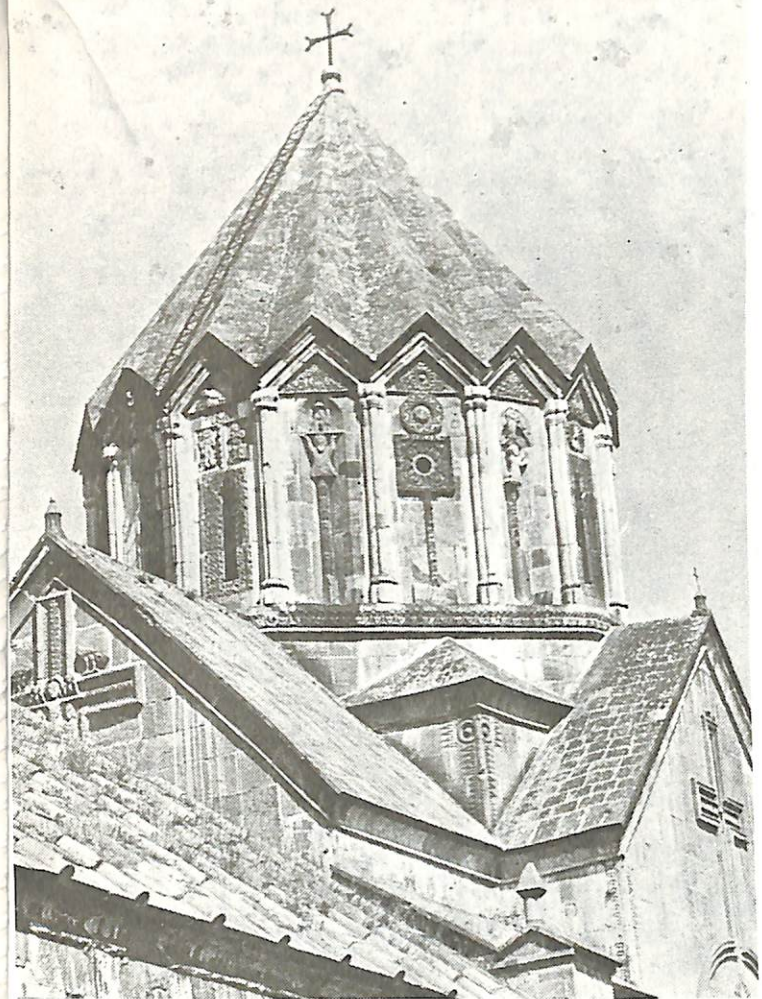
մոտ հարյուր հազար աշխատավորներին հայտնում է, որ ԽՄԿԿ Կենտկոմի քաղցյուրոն վերստին անդրադարձել է Լեոնային Ղարաբաղի հարցին և ԽՄԿԿ Կենտկոմի քարտուղարությանը հանձնարարել է մանրազնին ուսումնասիրել հարցը ու պատրաստ լինելու դեպքում այն ներկայացնել ԽՄԿԿ Կենտկոմի քարտուղարության քըննարկմանը: Այդ հաղորդումից հետո Պ. Դեմիչևը մեկնեց Բաքու: Նրա հետ մեկնեց նաև Կ. Բրուտենցի խումբը:

Պայքարը շարունակվում է:

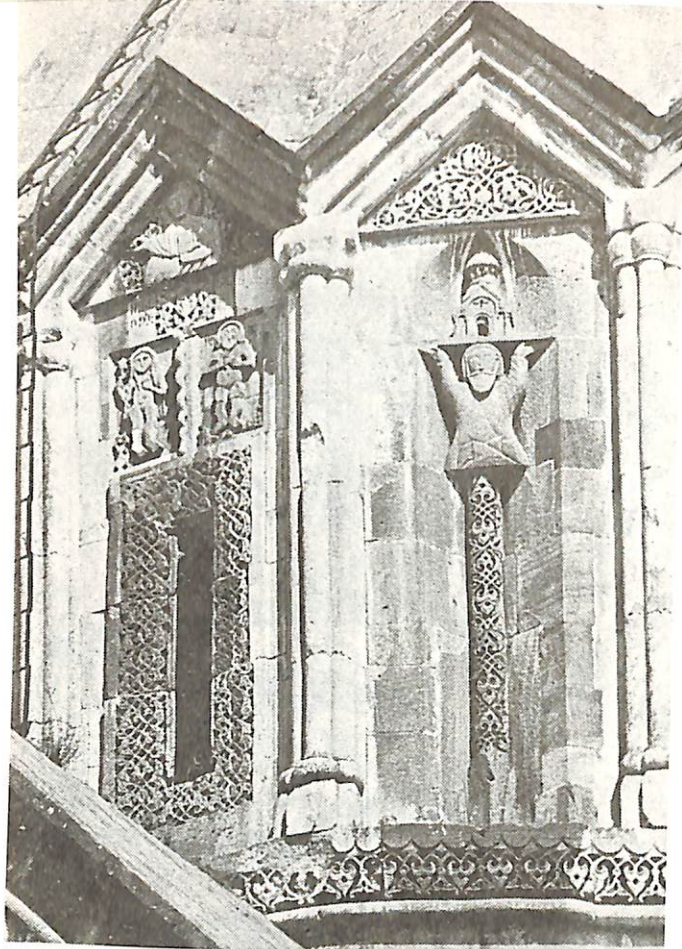
«Խորհրդային Ղարաբաղ», 20 փետրվարի 1991 թ.:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

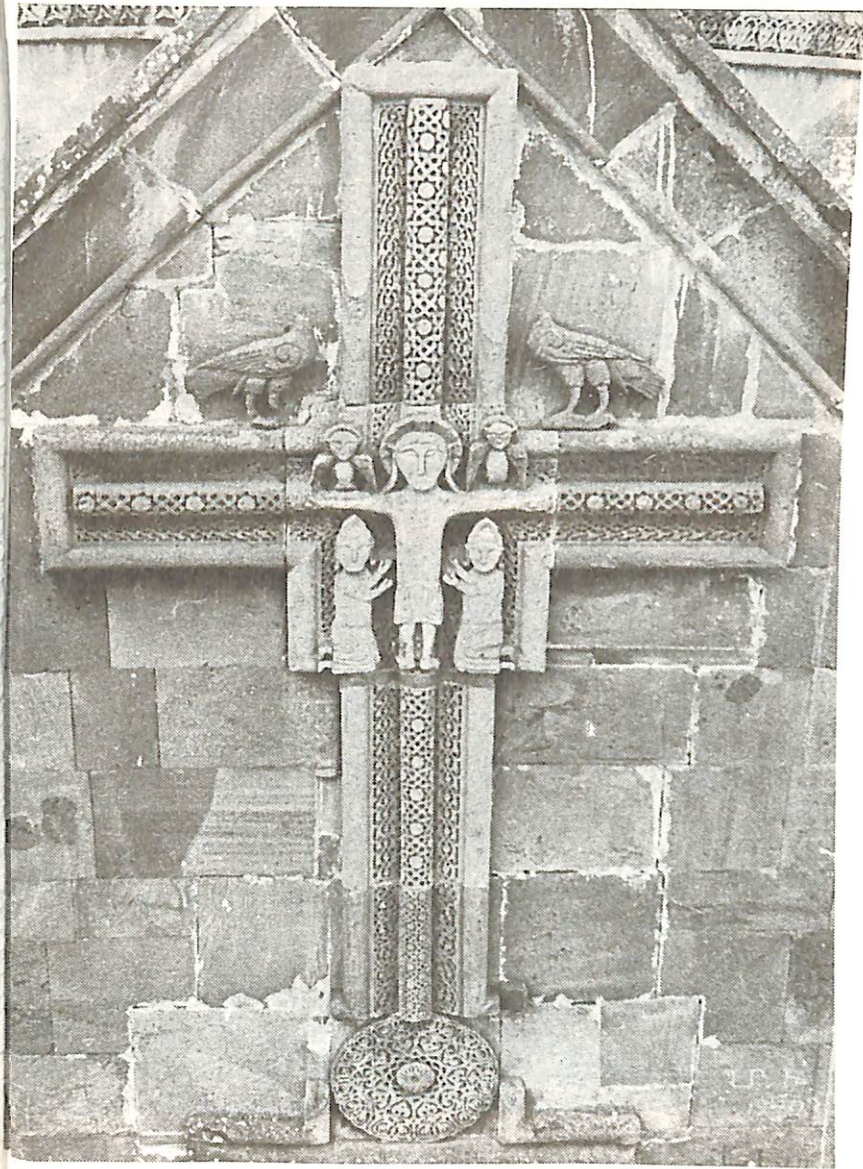
Աշխարհագրական տեղեկություններ	3
Պատմամշակութային համառոտ ակնարկ	7
Հանցագործությունների շղթա	53
Հավելված	90

Գանձասար. Հովհաննես Մկրտիչ Եկեղեցին (VIII դ.):

Վանձասար. Լղեկեցու թմբուկի քանդակներից (XIII դ.)
 Վանձասար. Լկեղեցու բարձրաքանդակներից (XIII դ.)

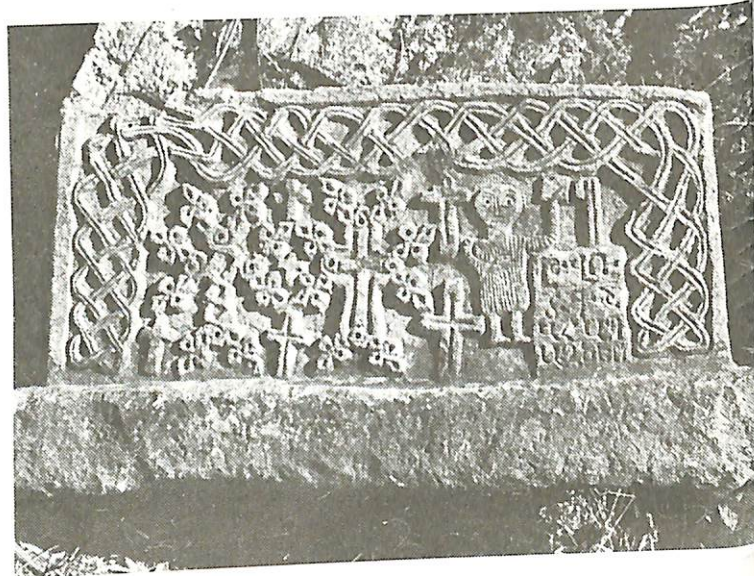
Դադիվան. խաչքարի մանրամաս (XIII դ.):

Գետաշեն Մահարձան (XVII դ.):

Խաչեն. խաչքարի մանրամաս (XII դ.):

Ջրվեր. խաչքարեր (1187 թ.):

Մեծ Ղարամուրատ. Խամշիվանքի զանգակատունը (XIII դ.):

Գուենասար. Եկեղեցու թմբուկից մանրամաս (XIII դ.):

Վարազդունավանք (IX—X դդ.)

Խրճափոր. Ամենափրկիչ Եկեղեցին (1656 թ.):

